

تاریخ
کورد فهیلی له عیراق

عەباس سلیمان سمایل

تاریخ

کورد فهیلی له عیراق

شییه و کردنیک تاریخ و جوگرافیایی

له سهه خاك كورد فهیلی عیراق

ئهگهردانن: شوویش شاواز

دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ناراس

ههولیر - ههزیمی کوردستانی عیراق

هه‌موو مافێك هاتوووته پاراستن ©
دهزگای چاپ و بلاوكردنه‌وهی ئاراس
شه‌قامی گولان - هه‌ولێر
هه‌ریمی كوردستانی عێراق
هه‌گبه‌ی ئه‌لیكترۆنی aras@araspres.com
وارگه‌ی ئینتەرنێت www.araspres.com
دهزگای ئاراس له ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتوووته دامه‌زران

عه‌باس سلێمان سمایل
تاریخ كورد فه‌یلی له عێراق
ئه‌لگه‌ردانن: شوێرش شاواز
كتیبه‌ی ئاراس ژماره: ١٣٠٧
چاپی یه‌كه‌م ٢٠١٢
تیرێژ: ٦٠٠ دانه
چاپخانه‌ی ئاراس - هه‌ولێر
ژماره‌ی سپاردن له به‌ریوه‌به‌رایه‌تی گشتی كتیبخانه گشتیه‌كان ٨٢٤ - ٢٠١٢
نه‌خشانده‌نی ناوه‌وه: رۆشنا ره‌شاد
رازانده‌نه‌وه‌ی به‌رگ: ئاراس ئه‌كره‌م
هه‌له‌گری: شێرزاد فه‌قی ئیسماعیل

ژینك:

ژماره‌ی پێوانه‌یه‌یی ناوده‌وه‌له‌تی كتیبه‌ی
ISBN: 978-9933-487-78-2

قسیہی وەرگیر یا موتهرجم

ئەى كتاوه وه سۆرانى نويسياوى، لەى زاراوهيشه وه زاراوهى فهىلى ئەلگهردانىمهى. مه مهەر ئەلگهردانىشى خاس دياره چهس؟ هەر ئەو جوورەگ زانيم فره له هاووزوانهیل ئەزيمان وه هه و ههگ سۆرانى خاس نيه زانن و ئەدهبىاتيشى فره ئەرايان قورسه، دەس دایمه و بان و ههول ئەو دایم ك ئەلگهردانىمهى وه زاراوهى فهىلى (باشوور). تهنيا لەى باوه تهو نهوى ك ئەى كاره كريا، بهلكو له دهره چهیل تره كيشه و، ئەرا زینیه و كردن شیوه زوانینگ كريا ك وه دريژى تاريخ وه پهيا بوین باوگ و باپیره یلمان، وهى زوانه قسیه كردوین. ئەى شیوه زاراوهى نازاره، دەم وه دەم و سینه وه سینه رهسیه سه دەس ئیمه، تواسیا ئەى ئەمانه ته چوین بهلگه ی یا سهندی پیشكەش بكریه یده زوان كوردی، له لای تریشه و ئەرا یهگ و جاخ پهلی له زوان كوردی وه هەر دهسپیچگی بویه وه پئی نه نویسیاس و پیش نهگفتیه، كاری وژدانی له بانى بكریه ی و جوواوی تاریخی وه تاریخ مینگه و میلکان (نیشتمان) باوگ و باپیره یل بیره ی. ئەى ئەمانه تیشه، بکهیمه ی ئارشیقی (مارگ) ی له که یسه یل (خه رمان) زوان كوردی تا هه قسیه ی په تی نهوود وا بووه یده ی. له دویا پروژیش منال و نهو یلمان وه پئی شاقزی بکه ن و بووده زه مینینگ ئەرا وهره نوا بردن ئەى زاراوه. هەر چه ن تواسم وه كوّل و كوّلور بچمه و سه رباسی ك له سه رباسه و نویسیاس وهلی یه وه هه وچه زانسمه ی باسی له سه رى بکه م. ئینگه ئەى كتاوه باس له تاریخ كورد فهیلی كه ی، هەر چه ن نویسه ر مه ینه ت فره ی داسه وهر خوه ی تا ك وه ی جیه ره سانیه سه ی و جی دهس خوه شییه، وهلی منیش وه پئویست زانسمه ی ئەرا خاس له لی هالی بوین و راسه و كردن كوّله چیشتی بویشم. له ی كتاوه وهختی باس له كورد فهیلی كریه ی؛ تاریخی ئەرای هاوردیه. وه رای من نویسه ر تواسیه یه ئاسانه و بکه ی، ك فهیلی

تاریخ قویلی له ناو خاک ئمپوو عیراق دئیرید. ئەرا یەیشە نەبایەسە وە یە ئیراد بگریمن ک له زمانهیل گوزەیشته ئەی ناوی وەی ناوہ ئمپووپیە نەویە. چوین هەر ئەو جووهرگ زانیم واژەئە مللەت فرە تازەس و جوگرافیای سیاسی - قەومی دویای پا نان ئۆروپا وە خوهرهلات ناوړاس دروس بویە. ئەرا یەیشە له سەردەمهیل کوینە ک بابل بویە و ئاریهیل و فرە ئتئیکهیل ترەک له میژۆپۆتامیا ژیان کردنە، پەپرەو جوگرافیای سیاسی ئمپووژی نەوینە. وەل پەیدا بوین تیوری ئەرا هەر مللەتی دەولەتی (ک هویریگ دەرەکییە)، کەم کەم ئەی هویریئە له ناو مەردم خوهرهلاتیش وە قووتەو بوی. ئینگە وەی چەن خەتە بآل هویر کیشمینە و سەر مەبەس نويسەر و تەنیا ئەی قەرە له سەر ئەی باووتە ئویشیم.

له ئەلگەردانن ئەی کتاوہ ئەو کەلیمەیلە ک وە زووان کوردی نین و هانە ناو کەوانە وە سوور یا قرمز هاوردەسان تا خاس ترەک بفامیید و له بری جییش ک نیشانەئە "کرۆشە" [] کەلیمەگیگە وە گوورەئە زەمان و کەفتن له ئەلگەردانن له زووان ئەدەبیات کتاو بویە، له رووی نائەلاجیە و ئەرا رەسانن مانا، خوهم ئەی کەلیمەیلە زیایان کردمە.

وہ ئاوختم پەسەن بکریید

وەر: شوپش شاواز

خوهنهرهیل عهزین:

ئەهی کتاوه باس له تاریخ بهشیگ له کورد عیراق کهید، ک مال رووشنهویری فهیلی ئەرک چاپکردنی گرتەمل خودی ئەرا یهگ ئویهی عهزین وه تاریخ کورد فهیلی و جوگرافیای ئاشناوهو بکهید چوین کوردسان بهش بویهسهو چهن پارچهیش کریایه، ههر ئەو جووریشه کورد فهیلی بهش بهشهو کریاس، وهلی بهشیگ نهبرپای له خهلهکیل کورده، ئەهی کتاوه تاریخ کورد فهیلی عیراق (ئینگه) ئویشد و شوون جوگرافیایان نیشان دهید ک کهفتنهسه وهر تهعریبکردن. مالهگمان وهسهر وهگ تهوانای مالیش و دارایی کهمه، ولی ههول دهید لهئاینده کتاوهیل ترهک لهسهر ئەهی باوهتهوه چاپ برهسنیگ..

مال رووشنهویری فهیلی

پيشه‌گی

تاریخ چیشتیگیه و راسی چیشتی ترهك، هه‌ر کامیان نوورپین تایبته خودی دیرپد، فره له دویره و نوورپنه‌یهك ترهك، تاریخ خه‌له‌که‌یل و هه‌رده‌وام له‌ئالشته، خه‌له‌که‌یل چهنی ده‌سلاتیان وه‌قووه‌ت بویاتا سنوور نیشتمان و قه‌له‌مپه‌و ده‌سلاتارییان فره‌تره‌که‌و کردنه، جاریگیش له‌یوا کردنه سنوور خوهیان وه‌جی هیشتنه‌و له‌لی په‌رینه‌سه‌و خاك خه‌له‌که‌یل ترهك داوه‌رپنه، بریگ جاریش ئه‌و قه‌ره‌له‌یه‌کا رشیان و وه‌ل یه‌کا ناکووک بوینه‌ك خاك نیشتمان خوهیان له‌ده‌سیان چیه. خه‌له‌کی کورد له‌ساله‌یل سی هه‌زار وه‌رج له‌زایین له‌کیشا وه‌کیش بویه له‌سه‌ر خاکی، ك ئه‌ی سه‌رزه‌مین فراوانه‌گریده‌و وه‌ر، ك که‌فیده‌ناوه‌ین ده‌ریای ره‌ش و ده‌ریای مه‌دیترا‌نه (ده‌ریای چه‌رمگ ناوه‌ین) و که‌ن ئاو ده‌ریاچه‌ی قه‌زوین (کاسپییه‌ن). وه‌لی وه‌هاوکار وه‌گ وه‌ل یه‌کا نه‌وینه‌و مه‌له‌جه‌ریه‌یلپیان، وژه‌وژه‌ زوورم ئه‌ی خاکه له‌ده‌سیان چیه، ك تا ئینگه‌یش ئه‌و مه‌لوه‌ند یا هه‌ریم و ئه‌یاله‌ته‌یل و ناوچه‌یله له‌ژیر ده‌سیان ده‌ر هاورده‌نه، هویچ له‌سه‌ریان نه‌نویسیاس، ئه‌را یه‌یشه‌چیشتی نه‌منیه له‌هویره و بچیم و له‌لای داگیرکه‌ره‌یله و بخریه‌مه ناو گۆله‌م (له هویره و چیین). ئمجا له‌وه‌ر ئه‌ی ئه‌گه‌ره‌یله وه‌پئویست زانسم له‌ژیر ناو‌نیشان (خاك فه‌یلی)، پرشنگ یا رووشنایی بخمه‌سه‌ر تاریخ ئه‌ی ناوچه‌ی له‌هویره چیه‌و...، به‌لکم بوومه‌ری هامار که‌ری ئه‌را وانه‌گ، زانین زیایتره‌کی دیرن ده‌رباره‌ی ئه‌ی ناوچه‌یله. مه‌به‌سمانیش له‌ی باوته‌ ئه‌و هویر هاوردن فیلم گوزه‌یشته‌ی ژیان کورد و چه‌و گل دانینگ وه‌تاریخ ئه‌ی ناوچه‌ی وه‌عه‌ره‌ب بویه‌سه. له‌پروژگار کوینه‌دویر له‌هویر و وه‌ شوونا چین پارت‌ه نه‌ته‌وه‌ییه‌یل

شوقىنى چوڭ ئەرمەن، داۋاي خاكى كەيدك چوار پەنج ۋەرايوەر ئەرمەنستانە، ئمجا حزب بەعس و ناسيۆنالىزم شوقىنى عەرەبى ترەكيش داۋاي تەمامى خاك ناۋەين زنجيرەكويەل تۆروس و زاگروس كەن و ناسيۆنالىزم توركيش خاك ناۋەين ئوروپا - سېبىريا ۋەخاكى تورك زانن و يەھودىيەلېش ئويش ھە لەچەم نيل تا فورات خاك خويانە بى گەرگېچەل، ئمجا لەدويى ئەي جوورە ھوير و راي ديكتاتورپانە ۋەگزيەك چيڭن دروس بووت لەناو ئەي خەلكەيلە...، ئەي خەلكەيلېشە لەژېر فەرمانپەرۋايى ئەي حزبەيلە ئاويگ ۋەئاسوودە نيەخوون، ھەردەم لەكېشمەكيش و جەنگ و ناخووشى ژيان كەن. ئمجا لەيرە ئوگزيا ترەك مەبەسە بخيمە نوای چەو؛ لەدويى جەنگ جېھانى يەكم، ھەق خوهرانى خەلك كورد لەي ھەريمە، ھەر ۋەي جووريشە ئاوارە كوردن كوردان لەدويى جەنگى دويم جېھانى و دروس بوين حكومەتى عىراق عەرەبە. ئەو ۋەختە ئەرا يەكمين جار كورد لەسەردەمى حكومەت ياسين ھاشمى، لەو ۋەختە (رەشىد عالی گەيلانى) بويە ۋەزىرى ناوخوۋى، فرە لەكورد ئاوارە ئىران كرىيا، دويم ئاوارە كوردنېش لەسال (۱۹۶۹) بوى ك شومارەيان رەسىگە (۲۰۰) خيژان، قۇناخى سېيم ئاوارە كوردنېان ئەلگەردېگە ۋەئەرسال (۱۹۷۱-۱۹۷۲)، لەي قۇناخە فرە ترەك كورد ئوستان ەمارە كەفتنە ۋەر دەس و ئاوارەيان كوردن، فرە لېيان زووانى كوردى لەھويريانە ۋە چويد، لەسال (۱۹۸۰) یش شومارەي يەكجار فرەي كورد فەيلى، دويى ئەۋەگ شناسنامەي عىراقى لەلېيان سەنن، رانينان ۋەرەو ئىران و فرە لېيان سەراۋەنوین كرىيا، ۋەي جوورە تاوانن كورد و ئاوارە كوردنى لەخاكى فەيلى ۋەردەوام كورد ئەويش ئەرا كەمەو كوردن شومارە كورد لەئەي ناۋچە...

جوگرافیای گهرمه سیر

چهم ئهروهه (شط العرب) و ئاوکهن فارس، له پرووژئاوهیش له شاروچکهی (هیت) و گیشته دهوروبهر پرووژئاوای ئاوی فورات تا رهسیگه کویهیل پشتکو و خوزستان لهقه دیمه و هه ناوه ناسیاس، له نویسیاییل بسماری بابلی و ئاشووری وهولاتی (سوهر) و (ئهکد) ناسیاس و له سهردهم کلدانیهیل وه (کهشدیا) ناوی بردنه.

ئیرانیه یلیش ناوی ئهی سهرزهمینه و دههیشتهی (شهنگار- شهنگار) یا ولاتی (کهشدیا) هاوردنه، ئهفریقیه یلیش هه ره لهقه دیمه و وه (ئاشوریا) و (بابیلونی) ناویان هاوردنه، ئارامیهیل وهولاتی (کلدانی) ناویان هاوردنه، دویای فهتخ کردنیش، ئهی سهرزهمینه وه عیراق ناسیاس.

فرهی تاریخ نویسهیل هانه سه ره ئهی باوه ره، ک ناوی عیراق له (ئیراهه) په هله و بییه و هاتییه، ک مانای (روخانه یا چه م و لوی دهریا) وه پی به خشید، بریگ تاریخ نویسیش لهی باوه ره نه، که ناو عیراق له ناوی (ئیران) یا (ئیران شههر) وه هاتییه، ک ئهی ناوه، ناو پاسگانی وهرج له فهتخ ئیسلام (ئیران) بویه.

خاکی (عیراق) یش تا دویای شه پ جیهانی یه کم، ته نیا وه خاکی ناوه بین زنجیره کویهیل چه مرین و ئاوکهن وه تیا، وه لی باکوری زنجیره کویهیل چه مرین وه پی وه تن ولایه تی موسل، وهرج له یهیشه وه ولایه تی شاره زوور وه ناو بانگ بویه یا ناسیاس. ویلایه تی موسلیش وهل ویلایه تی دیاربه کر (ئامه د) وان وه پی وه تنه (قسمه تی کوردستان) وهی مانا کوردسانی ئیمپراتوری عوسمانی. هه ره وهی جووریشه فره جاریش عیراق وه تاییه تی له سه ره تایی فهتخ کردن وه (ماه البصره) یا (ماه میسان و ماه کوفه) ناو

لهلی بردنه. ئەهی ناوهیلیشه له (ماد البصره، ماد میسان، ماد کوفه) وه هاتنه.

وهلی عیراق لهسهردهمی ئەمهوی و عهباسییهیل زیایترهك وه(سواد البصره و سواد الكوفه) ناسیا، عوسمانیییهیل ئەهی سهرزهمینه بهشیان كرده سهردوو ویلایهت ترهك، ویلایهتی جزیرهك مهركهز یا مالبهندی لهشار بهغدا و ویلایهتی بهسرهك مالبهندی شاری بهسره بوی. یهمانای یهسه خاکی عیراق تا دروس بوین دهولتهتی عیراق نوو، پیکاهاتوی له ویلایهتی جزیره (بهغدا) و ویلایهتی بهسره. فهیلیهلیش وهی سهرزهمینه ئویشن (دهیشت گهرمهسیر).

ئمجا ههریمی گهرمهسیر بووده دوو بهشهو، یهکم: بهش پروژهلالات ئاو فورات گریدهو وه، ئەهی دهورو بهرهك كهفتنهسه ئەهی بهشه تا سال (۱۹۷۰) فرهی دانیشتهگیلی كورد بوینه. وهلی دویای ئوهگ بهعس شومارهی فرهی كورد لهو ههریمه ئاواره كرد و ههول لهناوبردن بهشیگیان دا، لهباوهت وهگ رهگهز خوهیان بکهنهعهرب، یهبویه هاوکار وهگ ریژهی كورد لهو ههریمه كهه بووه. دویم: بهش پروژئاوای، ئاو دیجله و ئاوی فورات، ئەهی ناوچهیشهتا سال (۱۷۰۰) زاینی شوماره كورد لهتی فرهترهك بویه تا عهره؛ وهی مانا وهرج لهكووچكردن هوزهیل شههمه و جبوور و چهن هوزیگ ترهك عهرهك لهجزیرهی عهرهبهو ئەرا عیراق یا كوردسانی گهرمهسیر یا خاك كوردی فهیلی هاتوین.

گەرمەسىر لە نويسانەيل تاريخى

تارىخ بويىنى كورد لەهەرىم گەرمەسىر يا باشورى كويەيل حەمرين فرە كوينەس وەجوورېگ تاريخيان ئەلگەردىگەو ئەرا ئەو خەلك و ھووزەليك سى ھەزار سال وەرچ لە لەزاین لەو دەوروبەر و ئوستانەيلە نىشتەجى بويىنە، برېگ تاريخنويس؛ نىشتەجى بويىن كورد لەى خاكە وەسۆمەريەكانەو گريەيدەن و سۆمەريش فرە لەخەلكەيل قەفقازى يا ئازبانىك و بە يكيك وە باپيرەيل خەلك كورد تيەرنو ھساو، برېگيش ھانە سەر ئەى باوەرە، ك بويىن كورد لە ئەى دەوروبەرە وەگوتىيەيل و كاسىيەيل گريەيدەن و رەسنەى، وەجوورېگ ھەرىمى گەرمەسىر ھەر لەسالەيل (٣٥٠) پ.ز (٢٠٠٠) پ.ز زاگەو نىشتمان خەلكەيل سۆمەرى، كاسى بويە، وەباوەر برېگ تاريخنويس تپيش؛ بويىن كورد لەى ھەرىمە ئەرا دەسلات مادەيل و ساسانىيەيل ئەلگەردننەو، دوپپيش نيەخەلك كورد نيەگ لە ھەرىمەگە، بەلكو لەگيشت ھەرىمەيل كوردسانى گەورا نەوہى ئەو خەلك و ھووزەيل ك ناويان برپا بويىنە، خەلكەيل (ئەكدى و ئامورى) يش لە سەردەم جيا وەجيا لەھەرىم گەرمەسىر سەرھيز دانە، وەجوورېگ (ئەكەدييەكان)، (٥٠٠) سال لە دويای فەرمانرەوايى سۆمەريە لەجزيرەى عەرەبەو كووچ كردن ئەراى ئەى ھەرىمەو تەنيا (١٢٠) سال فەرمانرەواييان كردگە و دويای گوتىيەيل دەسلاتيان لە ئەكەدييەيل سەنيەسەو ئەرا ماوہى (٩١) سال فەرمانرەواييان لەھەرىم گەرمەسىر كردگە، ئمجا ئەكەدييەيل لەى نوو ئەراماوہى (٣٠٠) سال ترەكيش وەھاوکارى سۆمەريە توينسنە فەرمانرەوايى گەرمەسىر بکەن و تا سالى (٢٠٦) پ.ز لەلایەن ئامورىيەيلەو روخينەن و لەناو چين و ئەوانيش ئەرا ماوہيگ فەرمانرەوايى لەھەرىم گەرمەسىر خەن دەس، ئمجا لەسالى (١٧٠٠) پ.ز ئەى ئامورىيەيليشەو دەس خەلكيگ لەخەلكەيل

كوردسان ك (هیتیت) بوینه وههاوکاری کاسییهیل روخیهن و لهناو چین و دویای هاتن (هیتییهیل) ئهرا ئاسیای ناوین یا کوردسان باکوور، یه سهرهکاسییهیل جلهوی فهمانرهوایی ههریم گهرمهسیر، وهپادشای کاسی (گاندیش) (خاندیش جهمشید) گریدهی دهسهو و ئهرا ماوهی پهنج سهده لهههریمی گهرمهسیر پادشایی کهن، تا سالی (۱۱۶۲ پ. ز) ک وهدهس ئاشورییهیل روخیهن و لهناو چین، ئمجا ئهرا ماوهی جیا وهجیا ئهی ههریمه لهژیر فهمانرهوایی ئیلامییهیل و ئاشورییهیل بویه؛ تا لهسالی (۲۱۰۰ پ. ز) کهفیده ژیردهس کهلدانییهیل. دویای سالی (۶۱۲ پ. ز) ههریمی گهرمهسیر بووده ههریمینگ ئیمپراتوری میدیا (ماد) و کهلدانییهیل وهریه و بهنهی.

لهدویای مادهیهلیش گهرمهسیر کهفیده ژیردهس ئهخمینییهیل و پوم و ئهشکانی و ساسانی و سالی (۲۰) کووچی لهلای سوپای عهرهب ئیسلامیهو فهتح کریهید، ئهرا یهکم جاریش ئهی ههریمه لهکوردسان گهورا بریهید و وهردهوام کهفیده وه لافاو وهعهرهکردن، ههروهگ فرهی ئه و سهر چاوانهک لهسهر تاریخ ههریم گهرمهسیر وهتنه، وهرج لهفهتحکردن ئهرا مان ئاشکارهکهن، ک تهنیا (ئیرانی) وهی مانا کورد لهی ههریم نیشتهجی بوینه، وهل شومارهی کهمیگ لههوزهیل (ئارامی)، ئهی کوردهیلیشه پیکاهاتوین له هوزهیل (فهیلی، نهوایشی، کولی، شروگی، مهندان،...) وهلی لهئهنجام لهناوچین و ههرس هاوردن وهئیمپراتوری ساسانی وهدهس سوپای ئیسلام، فرهله کارودهسانی ئهی ئیمپراتوریه لهناو چیه. کورد ههزار و فهقیریش هه له شوون خوهیان مهننهو ئمجا وهفهرومانم خولهفای راشدین مال و منالهیل فهروماندهی سوپای له جزیرهی عهرهب تیهن ئهرا ناوچهیل فهتح کریا، مهبهس ئهرا ههریم گهرمهسیر، ئهرا یهگ؛ نهگ بهرهیا جبههیی فتوحات بیلنهجی و بچنهو ئهرا جزیرهی عهرهب.

وهی جووره شوماهی عه‌رب له هه‌ریم گه‌رمه‌سی‌ر سال وه‌سال زیاییه و بوی و کوردیش رووی له که‌می که‌ید، وه‌مه‌مه‌ر؛ کار له تی کردن ئاینی و تی‌که‌له و بوینیان وهل خه‌ک عه‌رب وه‌دریژیایی پووژگار، فره‌تیره و هووز و بنه‌ماله‌خوه‌یان مینن و تاوه‌یه‌نه و له‌ناو په‌گه‌ز عه‌رب و په‌گه‌ز و نه‌خش خوه‌یان له‌هویریانه و چوود، ئمجا ئینگه و هال حازر برپگ له‌وانه په‌گه‌ز خوه‌یان ناسن، ته‌مامی زووانیان و فره‌ه‌نگیان و ئه‌س و نیشتنیان وه‌ته‌مامی عه‌ربه‌یی، ته‌نیا ئاریایی یا کورد بوینیان مه‌نیه و ناویان ته‌نیا کورده، چوین: هووزیل نه‌واشی (مه‌یدی)، شروگی، هووزی (اکراد)، ک له‌ئوستان یا پاریزگای دیوانیه و ناسریه نیشته‌جیین و هووز دورچی له‌سامه‌را و کیکی له‌تکریت و جورانی له‌دیاله و دهردی له‌قه‌زای رفاهی و ئه‌بووره‌یاش و بیگ له‌قه‌زای بیجی و تکریت و ...

بیگومان شارنشینیل، فیشتریان کوردن، وه‌لی ره‌گه‌ز خوه‌یان له‌هویریان چییه و بوینه‌سه عه‌رب له‌وانه هووز (شورجی) به‌سره‌یه، ک له‌سال (۷۵- ک) وه‌سه‌ردالی شیرزنجی و جوان ناویگ له‌وه‌رایوه‌ر هه‌جاج یوسف ثقفی و سان و هه‌جاجیش فره‌دندانه ئه‌و و سان و راه‌رینیانه سه‌رکوت کرد، هه‌ر وه‌ی جووریش دانیشته‌گیل شار کووفه‌یش له‌کوتایی فره‌مانره‌وایی ئه‌مه‌وییه‌یل هه‌ر هه‌میان کورد بوینه، به‌لگه‌یش ئه‌را یه (ئه‌بو موسلمی خوره‌سانییه). ک کوردیگ دانیشته‌ی شاری کووفه بویه‌سال (۷۴۹) زاینی وه‌سوپایگ له‌کورد گه‌رمه‌سی‌ر، ده‌وله‌ت ئه‌مه‌وی رووخان و له‌ناوی برد و ده‌سه‌لات فره‌مانره‌وایی داگه ده‌س عه‌باسیه‌له‌و (نه‌وی په‌یغه‌مبه‌ر).

وه‌ختی‌گیش ئه‌بو موسلم له‌لای عه‌باسیه‌له‌و کوشیاو، حکومه‌ت عه‌باسی ده‌س کرد وه‌قران و قرکردن و ئاسیمیله‌کورد گه‌رمه‌سی‌ر، ئمجا له‌وه‌خته تا ئینگه‌یش کورد له‌گه‌رمه‌سی‌ر یا له‌ناویان به‌ن یا ئاواره‌یان که‌ن، ئه‌ی په‌لاماره له‌دویای سالی (۱۹۶۳) فره‌تره‌ک قویله و بویه.

هەریم گەرمەسێر بوودە دوو بەشەو:

* بەش پووژەهلات ئاوی دیجلە، ئەو بەشە ئوستانی دیالە و پووژەهلاتی شاری بەغدا و شاری کووت و عەمارەو فرەو دەوروبەرەیل ئەو دوو ئوستانە گریدەوەر، کە لەلوی درێژەو بوین لۆپسانی گەواریە. ئەو بەشە تا ساڵ (١٩٧٠)، ئوستان بەسرەلەلی دەر چوود وەکووردسان هساو کردنە، ئەرا یەگ فرەو نیشتهجیەیل ئەو شارە تا ئەو ریکەفتنە و پەیمانە، کورد بوینە.

** بەش دووهمیش تەمامی ئوستانەیل دەورووهری ئاو فورات گریدەو وەر. بەش یەکم لە شاروچکەو شاربانە و دەس وەپێ کەید تا شاروچکەو (فاو) و کەن ئاو تەمام بووت. ک پیکهاتیەلە ئوستانەیل دیالە - کووت - عەمارەو بەسرە.

ئوستانی دیالە

ئوستانی دیالە مەرکەزی شار (باقوبە) یەو پیکهاتیەگە لە مەندەلی، شارەبان، دیلتاوه (خالص)، ناوچەو مەرکەزیە. لە سەر دەمی ساسانییەیل ناوچەکانی باکوور و باکووری پووژئاوای شار باقوبە تا پەسیگە ئاوبەن ردانو (عظیم)، ناوچەکانی شار باقوبەو تا پەسیگە ئوستانی کووت، وەپێ وەتنە (شانقوباد).

ئوستانی دیالە هە لەنجیرە کویەیل حەمرینە تا پەسیگە ئوستانی بەغدا و قەزای بەدرەسەرچاوهی شوونەوار و کەلتووری کوردییە، هەزاران ساڵ وەرچ لەزاین بنکەو حکوومەت و سەربازگەیا هەوار بنکەو فەرمانرەواییەیل مورد یا شووانکارەیل یا پەوونەیل بویە، شاری بابل، کربلا، خانە (عانە)، کووفە، ئاگری گوف (عقرقوف) و...

وہلی دویای ئەوہک ئوستانی دیالە کەفیدە ژێردەس عەرەب ئیسلامی،

چوین گرنگی وهی ئوستانه یله نهیریاس، بهلکو هه وهویران و کاولی مهنه سهو، تا هاتن عه باسییهیل و سه رهیزدان ئاوه دان کردن له لای ئه وانه و وه سه بهب ئه وی خاکی دیاله، ته مامی هه ریمهیل روژه لآت تا ره سیگه. (رهی و مازنده ران و سه مه رقه ند) وه پایته خت موسه لمانه ییل به سنه و، هه ئه را یه یشه شاروچکه یلی روژه لآت به غدا چوین: ده سکه ره، باقوبه، نه هره وان، سیم ره و ما هرو دوو شاربان، بایه خ وه پیمان دانه، کاروانسه رایل فره گیش له تیان دروس کردنه، ک بووگه ره یگه ی سه ره کی بازرگانه ییل و ئه و که سانی ک ئه را هج چین (حجان)، وه لی عوسمانیه ییل هویچ گرنگی وه ئوستانی دیاله نیانه، به لکو له سه رده می ئه وان بویه ویرانه و کاولگه ی چوین جاران، هه وه ی جووریشه بویه سه جیگه ی دز و پییا خه را وه ییل و قه لای ریگران، وه لی ئوستانی دیاله له دویای شهری جیهانی یه کم له ئابی (ئاگوست ۱۹۲۰) و هل شار که رکوک و موسل و هه ولیر و سلیمان، گیشتیان وه یه که و هل پارچه ییل تره ک کوردسان هویر دروس کردن ده وله تیگ کوردی سه روه خوه ی له لییان کریا له لای کومه ی خه لکه ییل (عصبه الامم)، وه لی سه د حه یف و وه داخه و ئه و نه خشه سه رنه گرت، له وهر ئه وگ بریتانیا له نیسانی (ئاقریل ۱۹۲۰) وه په ی پهمان (سان ریمو) عیراقی خسته ژیر ئینتداب (ده سه لآت) خوه ی، ئمجا دویا دروستبوین ده وله تیگ نوو وه ناو عیراق، خاکی (دیاله ییش) کریا وه ئوستانیگ و شاری (باقوبه) بویه مالبه ند یا مه رکه ز ئه ی ئوستانه و مه سه له گه ی له نوو سه ره یزدا، سه ره تا شاریا ویگه و نا دیار وی له لای خه لک کورد، ته نانه ت رووشنه هویره ییل ئه و قه ره وه پی نه هه سیان، ئمجا حکومه تی پادشایی ئه و وه خته فره گرنگی دا وه ئه ی ئوستانه، له وهر ستراتیجی بوین شوونه گه ی! نزیکه له پایته خت و نزیکه وه سنوور ئیران و وه پیت داشتن زهویه گه ی، شاری باقوبه هه ر دوو ده وهر مه هرود (کنعان) و به راز روز (به له دروز) هل ئاوا یه ییل ده وروهری تا سالی (۱۹۲۰)

لهناو نيشه يلياين له (٦٠٪) له چين و په گهزي كورد بوينه كه مترهك له (٢٠٪) عه رب بوينه و ئه و دويايانيش (ئاسووري، توركماني، ئه رمن، چيچان) بوينه.

نيشته جي هيل (كورديش) بي جگه له و كوردانه ي ك بوينه سه عه رب و تويا نه سه و له ناو ئه ي چين و په گهزه، له وانه هووزي ئه ركيه (هه ركي)، جوران (گوران)، الجواري (چواركي)، الدلفيه (دلفاني) و تيره و بنه ماله ي تره كيش له شار ي باقوبه و ده ورووه ري نيشتنه جو ي: زهنگه نه، قه رولس، جاف، گوران، ...

ئه گه ر فيلمي گوزه يشته ئه ي شار ئه لگه ر دنيمه و دويا، باس فره هووزي كورد كرياس، ئمجا يا ئه و سه له بووت يه ك له ناو چين عه رب نه تا و بيه نه و له و ره بار كرده و چين سه ر بيه و ئه ي ئو ستانه و ه جي هي شته، له وانه هووزي (به رازي)، ك له و هخت ساسانيه ييل و ه جزيره كوچ كرده، هه ر له يو ايشه هووزي جاوان (جاغان - گاغان) ك له دويايل سه ده ي چوارمي كووچي له ژير فه رمانه ر و ابي ئه ماره تي (به ني عه ننان)، له ئو ستاني د ياله جي گير بوينه ك ئمرو و ناويان نه منيه و تويا نه سه و له ناو عه رب، چن تاريخ نويس باس تاريخ ئه ي ئو ستانه كهن و رووشني كه نه وه، ك له قه ديمه و ئو ستانيگ كورد نشين بويه، له وانه (مسترستي فن) ك له كتاوي و ه ناو (اربعه قرون من تاريخ العراق الحديث) له لاپه رهي (٧) ئه ي كتاوه ئو يشي: ناوچه ييل ناوه ين به غدا و كرماشان له سالي (١٧٨٠) زا ييني له له نده ن و ه زوواني ئينگليزي در يايه له چاپ، له لاپه رهي (١٤٨-١٥١) يش له يوا و ه تيه: سنووري رووژئاواي كورد سان (زهنجيره چياي و كويه ييل حه مرين) ه، ك چوود تا ره سيگه ده يشته به غدا و ده يشته ديجه. (ليونهارت) له گه ردين و گه شته گه ي له عيراق و سوريه و لو بنان و فه له ستين له لاپه رهي (١٩٣) ي كتاوه گه ي و ه ناو (رحلة المشرق) ئو يشي: له رووژي دويم ده ر چينم له به غدا و ه ره و باكوور له لوي رووژه لاته ديجه ئاوا بيه ييل په رت و

په لوم دى، ك سهر وه پادشايى فارس بوينه وهختى ئهى گه شتياره
 ره سيگه ئاوايى شلپ (هب هب) ئويشى: ئهى ئاواييه وه زوانى فارسى
 قسيه كردنه، وهلى ئه وهگ ئاشكاره يه سه ك ئهى زوانهگ وانه وه پى
 قسيه كردن ديا له يى - كه لهورى بويه، ك ئهى گه شتياره چوين ناسين
 له سهر زوانى كه لهورى كه م بويه و نزيكى زوان و زاراوهى كه لهورى
 وه فارسى وه پى وه تيبه فارسى. گه شتيار (ئوشاكوف) له گهردين و گه شتى
 له سال (۱۸۲۸ - ۱۸۲۹) له كتاو (رحلة العروس) له لاپه رهى (۱۷۵)
 ئويشى: كورد له ئاسيا ني شته جيبه و سهر زمينگ فراوانيان گرديه سه و
 وه، وهى مانا ني شتمانيان له كويه يل و چيايل ئاراراته و دريژه و بوت تا
 ره سيگه كه ن ئاوا فارس، ههر وهى جووريشه گه شتيار تره ك رووسى وه ناو
 (بيغوتين) له گهردينى له سالى (۱۸۵۲ - ۱۸۵۶) و له هه مان كتاو
 له لاپه رهى (۷۲۲) ئويشى: كورد خه لكىگ سهروه خويه له و سهر زمينه
 كوييه و كهش و چياييه ژيان كه يد، ك له رووسيه دريژه و بوت تا ئيران و
 توركيه و هره وه رهى زنجيره چياي (ئارارات) تا ره سيگه ده يشته يل هه ردو
 چه م ديجه و فورات له خوه ئاوا، ئه يانه گيشتى به لگه بوين ئه را (كورد
 بوين) ته مامى ئهى هه ريمه يله روژه لاتى ديجه.

كافارى شاره بان (قه زاي شاره بان)

شاروچكه ي شاره بان له دويرى (۴۰) كم له باكوورى باقوبه كه فتيه،
 ناوى شاره بان، له ناو ژنيگ له ميرهيل ساسانى هاتيه، وه ناو (شه ربانو).
 دياره ئهى خانمه تاوسانه يل خوهى له يره وه سهر بردگه، وهلى راي و باوهر
 برپگ له تاريخ نويسه يل، يه سه ك ناوى شاره بان له دو بهش پي كه هاتيه،
 بهش (شه هر) ماناي شار ره سنيد و بهش (بان) ماناي چه و وه پى يا
 فه رمانده ره سنيد، ههر دووبه شه گه وه به كه و ماناي (شاره وان - پاريزگا)
 ره سنيد.

هەر وهی جوورهیشه بریگ ترهك له لایان له یواسه، ئه ی ناوه له ناو دویه تیگه ی كه سرا هاتیه، ك ناوی (ئابان) بویه، (شاری ئابان) ئه ی شارۆچكه ساسانییه یل دروسیان كردگه، له وهخت خوهی فره له ئینگه گه ورا ترهك و ئاوه دانتر بویه وه وهرده وام له گور گرتن وه ره وپیش چیین بویه تا هاتن موغۆله یل و ته رف و توین كردنیان له لای ئه وانه و، شارهبان ئاسوارپگ یا زمگه ی كه لاهه ی (ئاركولوجی) سه رده م سۆمه ری، ئه كه دی، كاسی، ئاشوری، ساسانی له ناوی مه نییه، له وانه زندان كه سرای ساسانی یه ی نمونه یه.

۱- (دی عهباس)، ئه ی ناوه له سه ر زووانی عوسمانییه یل بویه و (دلی عهباس) و له لای حكومه ت عیراقه و ناوگه ی كریاسه (مه نسورییه) یا (منصوریه الجبل).

۲- ئه بوسه یدا

۳- الوجیهیه

هه وزه گانی ناو شارۆچكه ی شارهبان ناحیه یه یلی (۶۰٪) زیایترهك كوردن و ئه وه ی تریش عه رب، توركمان و چیچانن. هه وزه یل كورد ئه ی ده وه ره یله یانه نه:

(زهنگه نه، خه یلانی، سووره مه یری، زه رگوش، تاتران - عه نته ر، گوران) وه ده ها بنه ماله و تیره ی بویچگ بویچگ ترهك.

كافار دیلتاوه (قهزای خالص)

دیلتاوه شارۆچكه یگه یا شار بویچگیگه، كه فیده رووژئاوای باقوبه وه دیوری ۱۸ كم، له دیوری (۰۷) كم له باكوری شار به غدا ئه لكه فته یه.

ناوی دیلتاوه له كه لیمه ی (ده و له تاوا) هاتیه، ئه ی مه لوه نده ئه مپروو سی مه لوه ند تره كیش به سیاس وه سه ریه و ك یانه نه:

۱- خان بنی سعد ۲- هب هب ۳- عقیم. مآلبه‌ند یا مه‌رکه‌ز شاره‌گه‌ی نیمه‌وه‌نیمه کورد و عه‌ره‌بن، وه‌لی نیشته‌جه‌یه‌یلی ته‌مامی ئاواپیه‌یل ده‌ور و وه‌ر دیلتاوه‌یش پیکه‌اتنه‌ له‌ کوومه‌ی بئه‌مآلیگ جوور و جوور هووزه‌یل، ک وه‌ر ج له‌فه‌تح ئیسلام له‌وره‌ جیگیر بوینه.

کافار یا قه‌زای مه‌نده‌لی

قه‌زای مه‌نده‌لی مآلبه‌نده‌گه‌ی شار بویچگی له‌ مه‌ندلییه‌و له‌ دویری (۹۰) کم له‌ پروژه‌ه‌لاتی باقوبه‌ دانریاس و (۶) کم له‌سنووری ئیران ئینگه‌ دویره‌و دو ناحیه‌ها بانی:

۱- ناوچه‌ی قه‌زانییه‌ ۲- به‌له‌دروز

ناو مه‌نده‌لی له‌ که‌لیمه‌ی (به‌ند نگین) هاتیه، ک مانای(به‌ندخانه‌ی دویره‌و خه‌ره‌یل) ره‌سنگ، یا که‌لیمه‌ (مه‌ند) یا (مه‌ندائی: هووزیگی ئارپایی کوینه‌بوینه) یا له‌ناوی (ماده‌و هاتیه).

نیشته‌جیه‌یه‌یل ناو شاربویچگ مه‌نده‌لی و ئاواپیه‌یل ده‌ورووه‌ری تا سال(۱۹۷۵)، (۸۰٪) له‌لییان کورد بوینه‌و ئوه‌ی تریش نیمه‌وه‌ نیمه‌ عه‌ره‌ب و تورکمان بوینه.

هووزه‌یل کورد له‌ قه‌زای مه‌نده‌لی

۱- قه‌ره‌وئس، پیکه‌اته‌یگه‌ له‌ تیره‌یل (قه‌یتویل، نه‌فتچی، چه‌رمه‌وه‌نی، سلّی، گه‌چینه، هه‌واسی، په‌تکه‌وکه‌ر، که‌پری). ناوی قه‌روئس له‌زووان تورکی وه‌مانای سییه‌مالّ نیشه، ئه‌ی هووزانه‌ وه‌خت خوه‌ی له‌ گه‌رمیان و کویه‌سان کردنیان ک له‌ناو سییه‌مالّ نیشته‌نه، ئه‌را یه‌یشه‌ عوسمانییه‌یل له‌نویسایه‌یل خوه‌یان وه‌ی ناوه، ناو له‌لییان بردنه‌و له‌یوا نویسیاس.

۲- ھووز ئەرکەۋازى ۳- بەۋلى ۴- گوران ۵- گاسوار ۶- باجلان ۷- زەرگوش ۸- كەلھور.

ناۋچەى قازانىيە

قازانىيە شارۋچكە يا بويچگ شاريگە (۱۰) كم له باشورى پروژھەلاتى شارۋچكەى مەندەلى ئەلكەفتيە، ناۋى قازانىيە له كەلیمەى (غازانى) مەغۆلييەۋە ھاتىە، يا له ناۋ تيرە قازانلوى سەر ۋە ھووز باجلان ھاتىە، نىشتەجىيەيل ناۋ ئەى شار بويچگە (جيزانى) ۋە پيان ئويشن.

نىشتەجىيەيل ناۋ ئەى شار بويچگە (۶۰٪) كوردن ۋە له ھووز باجلان ۋە كەلھور ۋە ديزفوليين، ئەۋەكان ترەكيش تورکمان ۋە مەغۆلن.

دوۋ ئاۋايى ۋە ناۋەيل (دووشىخ ۋە دو پروود) ك گەۋراترين ئاۋايى سەر ۋە ئەى ناحيەنە، نىشتەجىيەيل له ھووزەيل كاكەيى ۋە لوپ ۋە كەلھور ۋە گورانن.

ناۋچەى بەلەدرووز

بەلەدرووز بويچگ شاريگە كەفتيەسە ناۋەين باقوبە ۋە مەنەلى، ناۋ بەلەدرووز له كەلیمەى (بەراز پرووز) ھو ھاتىە، له (معجم البلدان) ياقوت الحموى ۋە بريگ تاريخنويسيش ھاتىە، فرەى نىشتەجىيەيل ناۋ شارۋچكەگە له ئاۋاييەيل دەۋرۋەرى، ھە له چين ۋە پەگەز عەرەبن ۋە شومارەى كەمىگيش له لىيان له چين ۋە پەگەز كوردن.

نوستانی کووت

نوستانی کووت ئهو خاکهسه ك كهفتیهسه ناوهین نوستانهیل بابل و دیوانیهو سنووری ئیران، له باکووریشهو نوستانی بهغدا و نوستانی دیاله، له خواریشهو نوستانی عماره و ناسریه.

ئهی نوستانه له سهردهم ساسانییهیل وه پی وهتنه نوستانی شانشاپوور یا نوستانی کهسکه.

نوستانی کووت له سال (۱۶-۱۴)ی کووچی کهفتیهسه ژیر فهرومانروایی عهربه موسهلمانهیلهگه و له سهردهم ئهمهوییهیل له ویلایهت کووفه برینهسهوهی و کریاسه وه نوستانی سهروهخوهی وه ناوی واسط.

جوگرافیای وهپیهو بردن نوستانی کووت

له سهردهم ساسانییهیل نوستان کووت وه پی وهتنه نوستانی (شانشاپوور) و مهركهزیشه یا مالبهندهگی شاری کهسکه بویه، له وهری پروژهلآت چه م دیجله و له نزیك شاروچکهی (حی) ئمپوو، چوین ك له وهخت ساسانییهیل چه م دیجله وه شوون شاروچکهی حی ئینگهیا پهت بویه.

ئهی نوستانه له سهردهم ساسانییهیل چوار تسوج (قهزای) وه سهریهوه بویه:

- ۱- تسوج زه ندور ۲- تسوج سه رسوور ۳- تسوج نوستان ۴- تسوج جوزان.
- وهختی موسهلمانهیل فهتخ کهسکهر کهن، کورهی کهسکهر له رووی کارگهری خوهیهوه هر چوی خوهی مهنهی تا هاتن ئهمهوییهیل و بردن مالبهند یا مهركهز خه لافهت له کوفه وه ئهی نوستانه و دویای دروس

کردن شاریگ نوو وه ناو شار (واسط) له لوی پروژئاوای چه م و وه رایوهر شار که سکه ر، له لای حجاج بن یوسف ثقفی. ئمجا ئوستانی شاذشا پوور بووته ئوستانی (واسط) و ئهی ناوچه که فیده سهر مبارک، عیسا، مزار، نغیا، میسان، دهست میسان (دهیشت میسان) ئمجام بریهید.

ئوستانی (واسط) له سهردهم عه باسییهیل کریا وه پهنج به شه و ئه را وه پیه و بردن، ک وه ههر به شیان وه تنه (اعمال)، ههر (اعمال) یگیش کومه یگ شاروچکه و ئاواپی له ناو خوهی گرتیه، ک پهنج ئعماله یلیش یانه نه:

۱- اعمال الصلح ۲- اعمال واسط ۳- اعمال الصینیة ۴- اعمال الغراف ۵- اعمال الشرطه.

۱- اعمال الصلح / مالبه ند یامه رکه ز بویچگ شار (الصلح) بویه، ک که فته سه باکووری شاری (واسط) له دویری (۷) فهرسه خ و که فته سه سهر چه م (صالح) له لوی پروژئه لات چه م گهورای دیجله، یهیشه ناو بریگ له ئاواپییهیل ئه و ناوچه، ک سهر وه ئعمالن: مازاریا، ئه قامیه، دوران، دریتیا، ...

۲- اعمال واسط: ئهی ئاواپییهیل و بویچگ شاره یله وه سهریه و بویه: ئه فشولیه، ئه رجا، ساسی، نغویا، کراچک، ابوقریش، زبیده، حریقین، میمون.

۳- اعمال الصینیة: بویچگ شار صینیة مه رکه ز ئعمالیه یگه، ئهی شاروچکه و ئاواپییهیل له بانی هساو بووت: هرس، فروس ابی نجم، برحدا.

۴- اعمال الغراف: بنگه ی له ناوچه ی (غراف) ه و له سهر چه م غراف و له خوار شار (واسط) له لوی پروژئاوای چه م دیجله یه. ئاواپی (به رزه یش) یه ک له ئاواپییهیلی بویه.

۵. اعمال الشرحه: ياقوت الحموى ئويشى: شرته شاروچكەى گه ورايگه ك كهفتيه سه ناوهين شارى (واسط) و شارى به سره، و ئاوايى (عقردان) يه كيگ له ئاواييه يليه.

ئوستانى كووت له سه ردهم عه باسييه يل ورده ورده مه ركەزى وه رپه و بردن خوهى فريه و كرديه تا وه جوورگ له وه سه ردهمه ناوچهى نهر سابس ك ئاوايى (تل هه وار) ئاوايگ بويه له وه ئاواييه له، ك هاتيه سه دى. مه ركەزىگ تره ك ئه ي مه ركەزه يله ناوچهى (رصافيه)، ئاوايى فره ي له بانى هساو بويه ك له وانه:

(رمل، ننايس، قس هشا، جيزا، شيديه)، ههر وهى جووريشه ناوچهى (نرافصل) و (نراليمونيش) وه خوهى زياييه و كرديه.

(مه قديسى) ناو برپگ له شاروچكە كانى واسط هاوردگه ك يانه نه: فمالصلح، نهرسايس، درمکان، قراقيه، سياده، بانين، السكر، نهرتيرى، التيب، قرقوب، قرية الرمل، التيب، له يان، هاروت، جابان، فاخرانيه، المعدث، الشيخ، جازر، خه سروسابوور، فم، ام عبیده، اسکندريه، كاكس، فريس، شل موغان، فراتيه، نهردقلى، ماهنوس، دبيسا، شافيا، ديرالعمل، نهرابان، بسماجورجسن حوانيت، بيستان.

له سال ۱۸۷۹ وهى مانا ك له سه ردهم عوسمانيه يل ئوستانى كووت ته نيا پيكا هاتيه يى بوى له سى سه نجه ق (قهزا)، (سه نجه ق كووت)، (سه نجه ق به در)، (سه نجه ق عزيزيه) و ههر سى سه نجه قه كه يش سه ر وه ويلايه تى به غدا بوينه، ئمجا له سالى ۱۹۵۹ شار كووت كريا وه مه ركەز ئوستان كووت و چوار ناوچه خريايه سه ريشى، ناو ئه و ناوچه يله: ناوچه ي حه ي، ناوچه ي به دره، ناوچه ي سویره، ناوچه ي نه عمانيه. ناوچه ي مه ركەز (مالبه ندى شارى كووت) بوى، شارى كووت شارىگه له سه ر چه م ديچله و به ش فره ي له لى كهفتيه سه پووژه ه لات چه مه گه، ئه ي

شاره سهرتا ئاوايی بویه وه ناو کووت و ورده ورده گورگرید و تا بووگه سهنجهقیگ و خریاسه سهر ویلایهتی بهغدا و دویائیش کریاسه مهرکهز ئوستان. وهلی شاری کهسکهز گهپترین شاری ئهوستانهگه بویه وهرج له ئیسلام تا سهردهم ئههوییهیل، له نزیك شاروچکهی (حهی) ئمرووی بویه وه له لوی پروژههلاتی چه م دیجله، له وهختیگ چه م دیجله وهورا چییه. وهلی دویای وهگ ههجاج بن یوسف بارگای ویلایهت خوهی له کووفه ئالشت کرد و هاته شاری کهسکهز تا له بهرهی (جبهه) فتوحات نزیك بوودهو، ئمجا ئههرا ئههی مهسه ههجاج شاریگ نوو له لوی پروژئاوای چه م دیجله و وهرایوه و شاری کهسکهز وه ناو شاری (واسط) دروس کردن ئمجا شار (واسط) سهرتا کرایا وه بنگههی سهربازی و دویائیش بویه مهرکهز وه ریه و بردن ولات عیراق.

ههر وهی جووریشه یهک له هاوکارهیل دروس کردن شاری (واسط)، شاری (کهسکهز) کوردنشین بویه ک نهگونجیایه ئهرا مهرکهز وه ریه و بردن ویلایهتی بهغدا. ئمجا دویای ئهوهی شاری (واسط) تهمام بوی، ههجاج دهس کرده هاوردن خیزان سهرباز و فهرمانبه رهیلی له جزیرهی عهره ب ئهرا ئههی شار نووه، وهی مانا ک وه عهره ب کردن ههریم گهرمه سیر زیای ترهک گور کرد له سهردهم ههجاج، دویای یه ههجاج وه فهرمانیگ ههر دوو شار (واسط) و کهسکهز وه یهکهو بهسییهو ههر دوو گیان وه یهکهو ناوی ئهرایان نا ئههیش وه ناو (واسط) نویسیا.

تاریخ نویسهیل ئویشن: ههجاج له دروسکردن شاری (واسط) پهنج شار و دهها ئاوايی کاوّل کرد و وه سهدان دهر و دهر وهچ و کاشی مه رمه پری وه تالان بردیه تا شاری واسط وه پی دروس کردیه، وه جووریگ گیشتی کورد شاری کهسکهز و ئاوايیهیل ئوستانهگه له ئههی کاره نار په زایهتی خوهیان نیشان دانه، وهلی ههجاج زووردار و زوور ئویش گووش وه پپیان نه دایه.

(ابوجعفر المنصور) یش هه چه و له چه و هه جاج بری و له دروسکردن شاری (زهورا) نزیك ئاواپی (بهغدا) ی کوردنشین، دویای ناوی زهورا ناویانگی و هه خوئی نهگرت و ئهی شاره هه و هه ناوی ئاواپی بهغدا و هه ناویانگ دهرکرد و ناسیا. سهههب ئالشترکردن و دهرچین له کووفه ئهرا بهغدا له لای ابوجعفر المنصور، ناخوهشی ئاو و ههوا ی کووفه و ستراتیجی شوون بهغدا و بوین کورد، له کووفه بویه!

(ابوجعفر) یش شار زهورای له چهپاو و تالانکردن شاری (مه دائین) پایتهختی ساسانییهیل دروس کرد. ئمجا هه جاج بورجیگ یا قه لای سونز بهرزی له ناوړاس شار (واسط) ئهرا خوئی دروس کردویگ، وه جووریگ له دویر (۸۹) فهسه خیییه و دیار وی، جیا له دروسکردن بهندیخانهی تایبهت ئهرا ئه و کورده یله، که سههه پیچی له فهه مانه یلی بکردن، ئمجا دوو خهندهق یا خهه رگ که ن هه وار له پیشت دیواره ییلیشی که نی، دویای وه یش دهروازهی ئهرا شاره که کرده و بایهه دویای خوهر ئاو بوین دهرگاگهی بخسان، شهوه ییلیش نه بایهه هویچ که سیگ بیجگه له هه ره ب له ناو ئه ی شاره بمینیا تا بیجگه له نوکه ره یل خوئی. تاریخ نویس عبدالقادر المعازدی له کتاوه گهی وه ناوی (واسط فی العصر العباسی) له لاپه ره ی (۱۰۹) له یوا ئویشی: له سهه ده می ئه مه وییه یل په یوه ندی ناوه ین دانیشته گه یل که سهه ر و شاری (واسط) فره وه قووه ت بوی، چوین که دانیشته گه یل که سهه ر ئیرانی و خه لک کوینه ی شاره گه بوین و دانیشته گه یل شار تازه گه یش یانی شار (واسط) هه ره بی جزیره بوین و له وه ره بار کردوین و هاتوین، وه لی له سهه ده م هه باسییه یل یانی دویای چه نی چه ن سا ل وه سهه ه ب تیکه لبوینیان، په یوه ندی ناوه ین دانیشته گه یل هه ر دوو شاره گه وه قووه تره ک بوی، یانی فه یلییه یل و هه ره به یل دهره کی تازه نیشته جی بوینه.

تاریخ نویس (ابن ورد) له سا ل (۹) کووچی له یوا له سهه ر (واسط)

ئویشی: شاری واسط پیکهاته‌یگه له دوو شار، له هەردوو لوی چەم دیجلە دروس کریاس، تەنیا پیه‌رنگه‌ی یا پیه‌ل (جسر) ی ک وە دار دروس کریاس له یه‌ک جیا‌یانه‌و کردگه، شاره‌گه‌ی لوی پروژه‌ه‌لات چەمه‌گ، وە پێ ئویشیه‌ید که‌سکه‌ر و شاره‌گه‌ی لوی پروژنا‌وا‌ی دیجله‌یش وە پێ ئویشیه‌ید (واسط).

(عبدالقادر) له لاپه‌رە‌ی (١٨٢) ی ئە‌ی کتاوه‌ هەم ئویشی: خه‌لک فارس له وه‌رجله‌ فه‌تح ئیسلام له ئوستانی کووت ژیا‌نه و له‌وانه‌یشه‌ بریگ له‌و فارسه‌یله‌ له‌ کووفه‌ و به‌سره‌یش هاتنه‌ و نیشته‌ جێین. له‌یوا دیاره‌ دانیه‌شتگه‌یل شاری (کووفه‌ و به‌صره‌) یش هه‌ کورد بوینه، ئە‌را یه‌ له‌ هه‌ر یه‌ک شوماره‌یگیان ئاواره‌ی شاری واسط کردنه. له‌ سه‌رده‌می عه‌باسیه‌یل، وه‌ختی فارس زال بوینه‌ له‌سه‌ر عه‌ره‌ب له‌ وه‌ریه‌و بردن ئیمپراتۆری ئیسلامی بوین، فارس فره‌یگ له‌ ئوستانگه‌ نیشته‌جی بوون، (ابن روسته‌)یش له‌ کتاوه‌گه‌ی وه‌ ناو (الاعلاق النفسیه‌) له‌ لاپه‌ره‌ (١٠٨) له‌ باس خوه‌ی له‌ سه‌ر کووت وه‌رجله‌ ئیسلام له‌یوا ئویشی: له‌ نه‌ه‌روان (نارین) تا په‌سیگه‌ دێرتیرمه‌، یانی ناوچه‌ی تیرمه‌ تا په‌سیگه‌ که‌سکه‌ر، زه‌ویگ پیه‌نه‌ و فراوانه‌ و ئاوا‌یی فره‌ی ها له‌ ناوی، وه‌ی مانا‌ک ئوستانی کووت وه‌رجله‌ فه‌تحرکردنی ناوچه‌یگ کوردنشین و ئاوه‌دان بویه‌.

(ابن روسته‌) ئیجار ئویشی: (کورد له‌ ده‌یشت عیراق له‌ خوار مه‌دائین له‌ سێیه‌ماله‌یل ژیا‌نه و ئیماره‌تیشان بویه‌ وه‌ ناو جاوان له‌ ئوستانی بابل).

هه‌ر وه‌ی جووریشه‌ له‌ سه‌رده‌م ئیلخانیه‌یلێش ک کارگه‌رییان له‌ سه‌ر کووت و به‌سه‌ر بویه‌ له‌ سه‌رده‌می عوسمانیه‌یلێش ئوستانی کووت سه‌ر وه‌ ویلایه‌تی به‌غدا بویه، له‌ کتاو (مفصل ممالیک عثمانی جغرافیاسی)، ک کتاویگه‌ ک مه‌نه‌جه‌گه‌ی وه‌ زووان تورکی نویسیاس له‌ باره‌ی ویلایه‌تی به‌غدا له‌سال (١٨٨٠) له‌یوا له‌ ناوی هاتیه‌: (ه‌ووزه‌یل ئە‌ی ویلایه‌ته‌

فره‌یان عه‌رب و ئه‌وانه‌ی تره‌کیش کورد و تورک و ئیرانی بوینه)، ئه‌و وه‌خته شار‌ی کووت سه‌نجه‌قیک (قه‌زای) بویه سه‌ر وه به‌غدا، (کوردیش) له ناوی نیشته‌جی بویه وه‌لی شوماره‌یان دیار نه‌کردیه وه فه‌یلیه‌یلش وه ئیرانی ناسان. هه‌ر وه‌ی جووره له کتاو (تدریبات ابتدائیه کتا‌بخانه سندس لسان عوسمانی) ک وه زووان تورکی عوسمانی نویسیاس له لاپه‌ره‌ی (۴۲-۴۳) له‌یوا باس که‌ید: ویلایه‌تی به‌سه‌ره، نیشته‌جی‌یه‌یلی له خه‌لکه‌یل جوور وا جووره وه‌لی شوماره‌ی عه‌رب له گیشتیان فره‌تره‌که و له دو‌یایان خه‌لک کورد، تورک، سریانی، جووله‌که (یه‌هوودی) ته‌ید.

(جواد صفی نژاد) له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (عشایر مرکز ایران) ک وه زووان فارسی نویسیاسه‌ی ئویشی: هووزه‌یل به‌ختیاری و لو‌ر و مه‌مسانی هه‌ له به‌به‌هان تا ره‌سیگه هه‌ویزه و شار به‌غدا جی گرتنه.

عبدالقادیر سلیمان له لاپه‌ره‌ی (۱۸۸ - ۱۸۹) کتاوه‌گه ئویشی: له سال (۱۹۴۵) زاینی شوماره‌یگ فره له خه‌لک ده‌یله‌م له شار کووت جیگیر بوینه، له لاپه‌ره‌ی (۱۹۵) یش وهرده‌وام که‌ید: هه‌ر له سه‌رده‌می ئه‌مه‌وییه‌یل شوماره فره‌یگ (نه‌سرانی له شاره جی گرتنه، ئاین مه‌سیحی هه له سه‌رده‌م سه‌ده‌ی یه‌کم زاینی له‌ی ئوستانه بلاو بویه‌سه‌و وه سه‌رده‌سی (قه‌شه، مارماری)، ک له سال (۸۲۹ زاینی کووچ دو‌یایی کردیه).

سابیئه‌یل وهرجه فه‌تحی ئیسلام له‌ی ئوستانه جی گرتنه، وه‌لی ئه‌ی سابیئه‌یله تیره‌یگ میدی یا مادی بوینه وه ناوی مه‌ندائی، ته‌نیا له سه‌ر ئاین سابیئه‌ی هه‌رانی بوینه‌و زووان خوه‌یانیش وه زووان ئاینی سابیئه‌ی ئالشت بویه، وه‌ی مانا وه په‌ی سه‌رچاوه‌یل تاریخی رووشنه‌و بووت ک له سه‌رده‌می ئه‌مه‌وی و عه‌باسییه‌یل شوماره‌ی دانیشته‌گیل کورد له ئوستانی کووت فره زیای تر بویه له شوماره‌ی عه‌رب له‌و ئوستانه، وه‌لی له ساله‌یل (۱۷۵۰- ۱۸۸۰) شوماره‌یگ فره‌ی له هووزه‌یل عه‌رب چوین (شه‌ممه‌ر،

زوبهیدی، جبوور، بهنی لام، تائی،...) له جزیره‌ی عه‌ره‌به و رویان له عیراق کردگه و شوماره‌یگ فره‌یشیان بارگه‌یان له کووت خسته‌یه، یه‌یشه وه هاوکار ئه‌وه‌گ نه‌هات و قات و قریگ ک رووی له جزیره‌ی عه‌ره‌بی کردگه وه تایبه‌تی چیا یا کویه‌ی شه‌مه‌ر تا (۱۹۷۰) شوماره‌ی کورد ئه‌گه‌ر چوی یه‌ک نه‌وینه وه شوماره‌ی عه‌ره‌ب له ئوستانی کووت، هوپچ له وانیش که‌م تره‌ک نه‌وینه؛ ئه‌را نمونه‌گه‌پترین گه‌رپه‌ک کورد له شار کووت (عگد الکراد)، بی‌جگه له‌وه‌ی له گه‌رپه‌که‌یل تره‌ک وه‌ل یه‌کا، پرن له خیزان کورد. تاریخ نویسه‌یل عه‌ره‌ب دگان نانه‌سه ملیا، ک شوماره‌ی فره‌یگ له کورد له پووژه‌ه‌لاتی دیجله جی داشتنه، هه‌ر چه‌ن شوماره‌یان فره‌که‌مه‌ کردنه، یا له‌یوا له لییان هه‌س ک خه‌لک کورد وه ئیرانی (فارس) یانه له چین و لانه‌مای فارس دانانه و هساویان کردنه، ئه‌وه‌سه ک سلیمان الدرگزی له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (الجغرافیه‌ العسکریه، العراق و الاقطار المجاوره) له لاپه‌ره‌ی (۵۵) ئویشی: (شوماره‌ی ئیرانییه‌یل ده‌ور وه‌ر (۲/۵٪) بویه‌ک کو دانیشته‌گیل ناوچه‌یل ناو‌راس و خواری عیراق، (۲/۵٪) یش زیای تره‌ک له نزیک ئارامگا پیروزه‌یل و شاره‌یل به‌غدا و به‌سره و عه‌ماره و کووت و شاروچکه و ئاوییه‌یل سه‌ر سنوره.

تاریخ نویس (ئلبرت ج. متشاشقیلی) ئویشی: شوماره‌یگ فره له لورپه‌یل له‌دیجله‌ی ناو‌راس و ناوه‌راسی چه‌م (غراف) نیشته‌جین.

(السید عبدالرزاق الحسنی) له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (العراق قدیما و حدیثا) له لاپه‌ره‌ی (۱۹۹) ئویشی: دانیشته‌گیل کووت تی‌که‌ن له عه‌ره‌ب و له عه‌جه‌م، ک له ناوچه‌یل ده‌ور وه‌ر هاتنه ئه‌را کار کردن و بژی مه‌مری په‌یدا کردن، یه‌که‌مین سه‌ر شوماری گیشتی عیراق، ک له سال (۱۹۴۵) وه ئه‌نجام ره‌سی شوماره‌ی فه‌لییه‌یل عیراق وه (۳۰) هه‌زار که‌س دانایه، ک که‌یده (۶٪) دانیشته‌گیل خه‌لک عیراق و کورد و عه‌ره‌ب و قه‌ومه‌یل که‌م زپوویه‌ت تره‌ک.

له مهجله يا گوڤار (الشؤون الداخلية) له لاپهړه (۱۹۶۰) دانيشگهیل ناوچهی مهلبهاند يا مهركهز كووت (۲۶۵۲۴) كهس بويه، وه كورد و عهړه ب و كه م زړوويه تهیل ترهكهو، فرهی تاريخ نویسهیل عهړه ب لهیوا ئویشن، ك شوماره دانیشتگهیل ئوستانی كووت نیمه وه نیمه عهړه ب و كورد بوینه، وهلی م؛ لهی باوره مه ئهگه ر دیموكراتی وهر قه رار بووت شوماره ی فرهی كورد شوریا ی له پهگه ز بانه و سه ر نه ته وهی خو هیان و كورده ئاوارهیل له ئیران و ئوروپا و ولاته جیا وه جیا یهیل جیهان بانه و، ئه وه بیگومان شوماره ی كورد له شوماره عهړه ب فره ترهك بووته له ئوستان كووت.

ناوچهی حه ی

وهختی ئه مه وییهیل جله و فه رمان په وایی موسه لمانهیل گرنه دهس، (حه جاج ابن یوسف ثقفی) كه نه والی عیراق (هه ریم گه رمه سیر) سه ر هتا حه جاج له كووفه جیگیر بووت، چوین ك (دار الامارة في العراق) له ئه ی شاره بویه. ئمجا حه جاج له سال (۷۰۲) زایینی فه رمان دروس كردن شاریگ له سه ر روخانه ی یا چه م دیجله و هره و پروژئاوا، و ه رایوهر شار كهسكه ر، وه ناو شار (واسط) دا، ئمجا (دار الامارة) له شار كووفه ی ئه لگه ر دیا یه و ئه را ئه ی شار تازه. مه بهس (حه جاج) یش له دروس كردن ئه ی شاره ئه را یه بوی ك بووگه پایگایك و له و ره و؛ تا ری ئه را ولات گرتنه یلی خوه شه و بكه یید.

ئمجا وه دریزایی پروژگار شاروچكه ی ده ورو وه ری شار (واسط) ویران کریان و شاری نوو له سه ر نه خشه ی تازه ی ده ستووری عهړه ب دروس کریا، ئمجا خاو خیزان سه ربازان و فه رمان به ران عهړه ب له دوورگه ی عهړه به و تیه رن و له ی شاروچكه یله نیشه جییان كه ن، شاروچكه ی (حی) -

واسط) یهکی لهی شارۆچکه دروس کریایلهسه، وهلی شارۆچکهی (حی- واسط) دویای دهسلات عهباسییهیل خراو خاپیر بویه یهکا و بویهسه ویڕانهی و کهسی له ناوی نهمایه، تا له سال (۱۸۱۶) شارۆچکهی ترهک وه ناوی (حهی) له نزیک ویڕانهی (حهی- واسط) له سه چهم (غراف) له لای بنه مالهی کوردیگ خورشیدی وه ناو (ئال عهلی خان)، ک یهکیگ له سه کردهیل (ئه ماره تی پشتکۆ) و کوپ ههسهن خانه و له سال (۱۸۴۰) کووچ دویایی کردیه و نهوهی شاویردی خانه، ک له سال (۱۵۹۷) کووچی دویایی کردیه، ئهی شاره دروس کردیه، ئهی بنه ماله یهسه ئهرا ماوهی (۴۰) سال فه رمانه وای پشتکۆ و به شینگ له هه ریم گهرمه سیر بویه.

دانیشتگهیل قهزای حی و ئاواپیهیل ههر دو لای چه م (غراف) تا سال (۱۹۶۸) کورد بوینه و وه کاروبار کشت و کاله و خه ریکن. وه په ی سه ر شوماری سال (۱۹۴۷) شوماری دانیشتگهیل شارۆچکهی حی (۵۰۰۰) که س بویه و له (۱۰۰٪) یش کورد بوینه.

دانیشتگه یلیشی پیکاهاتوین لهی هوزانه: جاروهند، کاکه وهلی، هه مه وهند، گاوری زاده، باجسیه، شوهان، مه لئه تاوی، خزل، خرزوان، ماسبی، ده زلوت، مه له کشای، سووره میری، سه گه وهن، باوات و فره بنه ماله ی تره کیش.

دویای سال ۱۹۷۰ حکومته عیراق له ترس ئه وهگ، نهگ ئه ی ناوچه یلیشه شوورپ کورد بگرددانه و هر و ئه ی ناوچه ییل کوردنشینیسه له ده سیان بچوود، هه له سال (۱۹۷۳) تا سال (۱۹۷۵) شوماریگ فره ی لیان ئاواره ی ئیران و ناوچه ییل جوور و او جووره ییل تره ک دیوانیه و ناسرییه کرد. له سال (۱۹۸۰) وه تا سال (۱۹۸۳) وه هه مان شیوه به شینگ وه ره و ئیران و به شینگ ئه را خوار عیراق ئاواره کرد.

ئمججا دویای سال (۱۹۸۳) ئاواره کردن هه وهردهوام وی تا سال (۱۹۹۱)، له دویای راپه پینیش هه کوردیگ ک له وره منهوید، مهگه ر ته نیا وه کوردی قسیه بکردا.

وه سه ره وهگ وه سه دان جایل و گهنج ئه ی شاره له ناو چین، شوماره یگ وه سه به ب یه گ جهنگ قادسیه نه رایاویگه و، شوماره یکیش ته نیا له وه ره وهگ ره گه ز و چینیان کورد بوی زنه وه چال کریان.

هه مالکیش ئاواره کریایود، ئه وه له گیشته سه ره و سامانیک له باخ و بوسان و زه ویوزار له لی بکه فتاگه دهس، وه سه ره ئه وه عه ره بانه ک حکومهت ئه را وه عه ره ب کردن ناوچه گه هاوردویگان ئه ی شاروچکه، به شییه و کرد. ته نیا خاوه ن مال؛ یه ئه را بوی ک مالگه ی وه قیمه تیگ که م وه عه ره بیگ بفرووشیگه ی، ئه وه بیش قیمهت مالگه ی له لای حکومه ته و دیاری کریاگ. عه ره بیگ نیشته جی شاروچکه حی ئه رام وهت: ک له سالی (۱۹۸۳) مالگه عه ره بیگ له یه کی له خانگه یله ده ر کریانه، وه دوو هه زار دینار سه نه سه ی، کابرای عه ره ب وهختی تواید خانگه که خاسه و بکه یید به های (۱۰,۰۰۰) دینار ته لای له ناو دیوار خانگه که دوینیده و.

حکومهت وه یه شه و نه وسا و هه ره چ ماموستای کورده بوین له کار فیر کردن و یایدانوین، دویریانه و خس و له کاره گه یان دهریان کرد یا نه لگه ردیانه و سه رکار خوه یان.

وه ی جووره قه زای هه ی وه گیشته ی و شاروچکه ی هه ی وه تایبه تی کریا وه ناوچه یگ عه ره ب نشین و شوماره کورد له شوماره ی (۸۰٪) و تا سال (۱۹۹۱) ره سه به (۱۵٪) و شوماره ی عه ره بیش له (۲۰٪) وه خوه ی کیشاگه و بان تا ره سه به به (۸۰٪).

ناوچهی نهعمانیه

ناویهکی له ناوچهیل ئوستانی کووته و مه رکهز یا بنگه پشی شاروچکهی نهعمانیه و له دویری (۲۸) کم له باکووری پروژه هلات چه م دیجله ئەلکهفتیه.

ئهمه سووسه ئویشی: شاروچکهی نهعمانیه له سه ئاویی نعماباز (نههاماباز) دروس کریایه. تاریخ نویسهیل عه ره ب ئویش: نهعمانیه له قه دیمه و کهفتیه سه ناوهین همانیه و چه م ساییس و سه راوی رویخانهی پروژئاوای چه م دیجله، وهلی قه زوینی له کتاوهگهی وه ناو(اثار البلاد و اخبار العباد) ئویشی: نهعمانیه شاروچکهیگه له ناوهین بهغدا و (واسط)، ك كومه یگ ئاویی هاوه سه ریه و (نهعمان بن منذر) دروس و وه پای کردیه. فره تاریخ نویسیش له سه ئه ی شاروچکه وهتنه، فهیروزنابادی و (یاقوت الحموی) و (عباس العزای) له وانه نه ك له سه ری قسیه کردنه.

(یاقوت الحموی) ئه ویشی ك نهعمانیه دوو به شه، نهعمانییهی کوینه، ك مه رکهزی کوره ی قوسان (کووسان) بویه له سه رده م عه بباسییهیل، ناوهگه پشی له ناو همانیه و هاتیه، وهلی نهعمانیه نوو، ئەوه سه له ناو ئاویی (نعمان) هه هاتیه یا (نعمان) ناویگ دروس کردیه. وهلی دانیشته گهیل وه بیان وهتنه (البتیه یا البغیله) و تا سال (۱۹۳۰) و بوینی وه ناحیه ئمجا به غیله بووته نهعمانیه.

(عبدالرزاق الحسنی) ئویشی: نهعمانیه ی تازه له سال (۱۸۸۵-۱۸۸۶)، له لای (شیخ عه جه م) ی سه ردال هوز چلابین دروس کریایه. وهلی ئەوهگ راسو، نهگ هه نهعمانیه به لکوگیشته ناوچهیل ناوهین نهعمانیه و کووت، وه له (۲۰۰) سال کوردنشین بوینه، وهلی عه ره ب ورده وه سه به ب کوچ کردن و هاوردنیان له لای عوسمانییهیل ئەرا په رچه و دان وه

پهلامارهیل ئیران لهی ناوچه نیشتهجی بوین، (محمد الصوری) ئویشی: نهعمانیه وه له (۱۰۰) سال کومهی هوز له تی جیگیر بوینه، ک ئهیهیشه هه ره هوزهیل جاوانی و عه یاری و به یگ تره ک بوینه. ئیحار (محمد الصوری) ئویشی ک دانیشتهگیل ئه ی ناوچه عه ره بن، وه ل شوماره ی له لئیان ئیرانین. له شییه و کردن مهیدانی گه واری ک کردم، ئه رام ده ر چی تا وه رپا بوین جهنگی یه کمی جیهانی فره ی دانیشتهگیل شاروچکه ی نهعمانیه کورد بوینه، وه لی حکومهت له سه ره تای وه رپا بوین جهنگی قادسیه له ی شاروچکه ده س کرده ئاواره کردن و شکه نهجه دان کورد و وه رده وام عه ره ب له تی نیشتهجی کردیه.

دوسیگ فه یلی، دانیشتهگی نهعمانیه ئه رام وه ت: ک حکومهت چوین وه چه وی بیگانه و مهجوسیانه و نووریه ئه ی کورده یله، هه میشه وه پئیان وه تنه ته به عی، یانی: ئیرانی، کوردی نهعمانیه له یوا وه پیان هاتوی، ئه و میسریه یله له وره کار کردن وه بوچگ ته ماشاین کردن و وه پیان تو یله کی خوه یان کردن و شه ر وه پیان فرووشان، تا له ئه نجام له سال (۱۹۸۴) حکومهت هانگ میسریه یل دا و هشکیان داگه و سه ر کورده یل ک له شه ریگ له ناوه یان وان و کورد نهعمانیه وه پا بوی، ئمجا حکومهت وه ده سپچگ ئه ی شه ره کورد نهعمانیه تاوانبار کرد و شوماره یگ له لئیان گرت و بریگه لئیانیش ئاواره ی ئوستانی دیوانیه و ناسریه کرد. گرنگترین ئاوا ییه یل نهعمانیه ی ئمروو یانه نه: کریتی، کدور، ئه مزیریر، عوینه، سیاله، به رهوجه، شادی، ریمه، سجیان. ئمجا وهختی جهنگ جیهانی وه پا بوی، عه ره بی ده وره ری نهعمانیه و شار کووت له وه ر ئاگر شه ره گه واین و له نهعمانیه خوه یان شانوه، چوین ک نهعمانیه ئاوا یی گه ورا و پر له دارسان و دویر له ده سلالت عوسمانییه یل بویه.

ناوچهی بهدره

ناوچهی بهدره که فقیه سه ناوهین شهابی (باکاسیا) و ترساق و شوپچه. بنکهی ناوچهی شارۆچکهی بهدرهیه و دوو ناوچهی جهسان و زهرباتییه وه سهریهوه، شارۆچکهی بهدره له سهردهمی سۆمهری - ئیلامییه و شوونینگ گرینگ بویه، هه ئهرا یهش کیشهی فرهگیش له سهری بویه، وهلی له سهردهم عوسمانیییهیل وه سهبهب مهسهلهی مهزهویهو ناوهین عوسمانی و حکومهتیهیل پیشت سهریهک ئیران، شارۆچکهیل سهر سنوور ئهگهر خراو و خاپوور نهوین، ئهوه هویچ گرینگی نیانهسه پی، هه وهیشه بویهسه سهبهب وهگ فره کهم و دگمهن له سهری بنویسیهید، تهنیا چهن تاریخ نویس نهوود ک قردگی باس ئهی شارۆچکهیل کردنه، چوی؛ (یاقوت الحموی)، ک له سال (۱۲۲۸) زاینی کوچی دویایی کردگه و ئویشی: تاریخ ئهی شارۆچکه کوینهیل عیراق نادیاره، یا ئهگهر دگه و ئهرا سهردهم ساسانییهیل یا فره لهی تاریخی کوینه ترهک. دی کهس ترهک له سریان نه نویسایه.

وه پهی خشتهیل خهرگین نویسیای، شارۆچکهی بهدره له سهردهم سۆمهری و ئیلامییهیل بویه و له سهردهم کاسییهیلیش دار و چوو یا (چخ چیله) له ناوی کوو کردنه ئهرا وهگ ئیبراهیم پیغه مبهر له ناوی بسزنن. له سهردهم عوسمانیییهیل وه سهر وهو جهنگی ناوهین عوسمانیییهیل و حکومهتیهیل پیشت سهریهک ئیران، بویه شانۆ شهپ و ههرای فهرمانپهوایی کورد پشتکۆ و ئیمپراتۆری عوسمانی، تا سال (۱۲۳۴) کووچی ک داودپاشا تویهنسیه، له ژیر دهس لورپهیل ئهی ناوچه دهر بخهید و بخهیدهی ناو سنوور ئیمپراتۆری عوسمانی و ئمجا کردنهی سهنجهقیگ یا قهزای و خریاگه سهر بهغدا.

دو یایش بویه وه ناوچهی سهر وه ئوستان کووت.

له مهجله یا گوڤار (شؤون داخلیه)، له شومارهی (۵) سال (۱۹۶۲) نویسیاس دانیشتهگیل شار بهدره له کورد و عهره ب و کهمیگیش تورکمان پیکهاتیه، وهلی ئهی نویسه ره شومارهی کورد له عهره ب دیار نه کردگه ک چهنی گه؟.

دانیشتهگیل شاروچکهی بهدره گه پدانه و وهتنه تا سالهیل ههفتا، زیاتر له (۹۰٪) دانیشتهگیل شاروچکهی بهدره کورد بویه، هوزهیل رووسا، لهک، مهلکشاهی، وهرمه زیار (هورمه زیاری) له ناوی بویه.

(عبدالرزاق الحسنی) له کتاوهگه وه ناو (العراق قدیما و حدیثا) له لاپه رهی (۲۰۵) نویسیه: (له ئاداب و نه ریتیهیل مهردم بهدره له پروژیهیل یه کم مردن که سیگیان ناگر که نه و ...) یه یشه خو ره ویشته کورد فهیلییه.

ناوچهی بهدره وه سه بهب وهگ زیایتر له (۲۰۰۰) سال وهر له زاین وه وهرده وامی ئاوهدان بویه، ئهرا یه یشه که لاهیل و شوونه وارهیل وهجی مه نینگ له خه لکهیل سو مه ری، ئیلامی، کاسی، میدی یا مادی، ئه شکانی، ساسانی فرهی ها له ناوی. زیایتر له (۵۰) ته پهی ها له ئهی ناوچه ک شوونه وار جوورا وا جوور خه لکهیل کوینه ها له ناوی. ئهی گردهیل یا ته په یله یانه نه: [قه لای گا ور کرماشیه، قه له مات (قه لامات)، گور ده یشته کی، گردی مه لکهی بهدره، گرد پرتاله له جه سان، گرد مری، گرد سه فهر ستی، پتیره، به ندره، جندیل (گوندیل)، به گشیان، نشان جندیل، میرزاباد، مزیره، ته پهی جه سان، ئه جغیات، قه لا کوری له زورباتیه، ده نوک له زورباتیه، قه لای ئیسماعیل خان، گردگه ی مریس، گردی نیاز...]. له ئاواپی گه وراهیل سهر وه بنکهی ناوچهی ئاواپی (ده نوک) ک له سال ۱۹۶۲، (۱۲۰) مال بویه.

ناوچهی (ناحیهیل)

۱- ناوچهی زورباتیه: شارۆچکهی زورباتیه مهركهز ناحیهگه له سهه سنوور یا مهرز ئیران [ئینگه] له دویر (۱۴) کم له پروژهه لاتی قهزای بهدره ئەلکهفتیه. بریگ له تاریخ نویسهیل لهو باوهرنه، ئەوهگ له سههتا ئەی ئاواپیه دروس کردیه، کوردیگ بویه وه ناو زهربات، بریگ له خهلك زورباتیهشی ئویشن: وهخت خوهی لهی شوونه دهفینهی تهلا دوینیا سهو، ئەرا به شارۆچکهگهیش وه زورباتیه ناو دهر کردیه، وهلی له ئەنجام شیهه و کردن (ساغ بوتهه) ك تاریخ ئەی شارۆچکه ئەلگهردنیگه و سههدهم ساسانییهیل، ك ئەو وهخته (ئیهسترا باد) (هیستراوا) وه پئی وهتنه.

دانیهشتگهیل ئەی ناوچه پیکهاتنه له هوزهیل: کودهلی، شهروان، قهیتویلی، دو جوگه ئاویش وه ناو سرگ و گرمان، ك له چهه گلال کونجیانچهه تهید، له ناوچهی (رالی ئاو)، له سهه سنوور عیراق و ئیران رشهه ناوچهی زورباتیه، (گلال کونجیانچهه) یش له کویهیل پشتکو له ئیرانهه تیهیدهه خوار و شارۆچکهی زورباتیه ئاو دهید.

(محمد الصوری) له کتاوی وه ناو (الاقطاع في لواء الكوت) ئویشی: لهی ناوچه سهه سنوورهیل کورد و عهههه وه یهکهه ژیهن.

له پروژهه لاتی زورباتیه، کیهنی یا کانی فره ها له ناوی، بریگ لهی کهنییهیله، کهیهنی خوالینن یا شوورهکات، خواگهیشیان شیرینه (یانی ئەرا خواردن وه کار تهید)، کهیهنی بیک لهی کانییهیله نزیك ئاواپی (تک تک) هه وه کهیهنیه کهیش ئویشن کهیهنی (تک تک) له جوورهیل کهیهنییهیل کهسنهزانه. دوو کهیهنی تر له ناو گردولهکهیل (سی کوران) ههه، نزیك کویه کانی سهخت.

ئەي شاروچكە كورد نشينه له شه‌ر ناره‌واگه‌ي (قادسيه‌ي سه‌دام) خرا و خاپوور كريا و دانىشتگه‌يلي ئەرا به‌دره و جه‌سان بار كردن و تا ئينگه‌يش زورباتيه وه ويرانى مه‌نيه‌سه‌و، خي‌ل و هووز عه‌ره‌ب خاوه‌ن په‌س و پووله له ناوى نيشته‌جى كريايه.

٢- ناوچه‌ي جه‌سان: ئەي ناوچه كه‌فتيه‌سه پروژئاواي به‌دره و بنكه‌يشى شاروچكەي(جه‌سان)ه، تا سال (١٩٧٠) فره له دانىشتگه‌يلي كورد بوينه. له ئاوايي گه‌ورايلى: هووز جه‌سان، ميرزا ئاباد، مزبيله، كرماشيه.

قه‌زاي عه‌زاييه

فره دانىشتگه‌يلي له هووز شه‌ممه‌ره، ئاسه‌وار و وه جى مه‌نيگ فره‌ي ها له ناوى چوين: ئاسه‌وار يا شوونه‌وار به‌داو نه‌هه‌وان، بجلى، سماكه، ئاساره‌تر.

له ئاوايييه‌يل گه‌واريشى: شاعووره، ئەروبيبه، هميتيه، سى گوند وه ناوى دي‌ر.

قه‌زاي سویره

ئەي قه‌زا له وهخت عوسمانيه‌يل وه پى وه‌تنه قه‌زاي جزيره، له سال (١٩٢٥) ناوگه‌ي ئالشت بويه قه‌زاي سویره، فره‌ي دانىشتگه‌يل شاروچكەي سویره و ده‌ور و وه‌رى و ئاوايييه‌يل عه‌ره‌بن و له هووز زوبه‌يدىن. ته‌نيا له ناو شاروچكەي سویره شوماره‌ي كه‌ميگ له كورد نيشته‌جين، له ئاوايييه‌يل گه‌وراي (الجوي‌زر)ه.

رویدایل ئۆستانی کووت

دویای ئهوهگ عه‌ره‌ب له (١٨) ی کووچی (ئۆستانی کووت داگیری کردن)، شاریگ نوو وه ناوی (واسط)، له لوی پروژئاوای چه‌م دیجله وه‌رایوه‌ر شار که‌سکه‌ر دروس کردن و خاو و خیزان سه‌ربازه‌یل عه‌ره‌ب و کارگه‌ره‌یلپیان ئه‌را ئه‌وره‌ هاوردن. ئمجا شوماره‌ی عه‌ره‌ب له‌ی ئۆستانه وه‌ر له‌ زیای بوین کرد.

وه هه‌و ئه‌و شییه‌و کردن مه‌یدانیه‌ ک کردم ئه‌رام ده‌ر که‌فت ک تا سال (١٩٧٠) شوماره‌ی کووت له‌ شوماره‌ی عه‌ره‌ب له‌ی ئۆستانه فره‌تره‌ک بویه، ک له‌ جیالی کوودی وه‌ زووان عه‌ره‌بی قسیه‌ کردنه، فره‌ جاریش چه‌ن به‌شیگ یا قه‌زای و مه‌لوه‌ندیگ که‌فتیه‌سه‌ ناو سنوور میرنشینه‌یل کووت چوین: قه‌زای نه‌عمانیه‌ و قه‌زای به‌دره‌.

(مستر ستیقن) له‌ کتاوه‌گه‌ی له‌ لاپه‌ره‌ی (١٧) نویساس: لوپسانی بوچگ ک له‌ ژیر ده‌ساله‌ ئه‌تابکییه‌یل قه‌دیم بویه‌ یانی (فه‌یلییه‌یل) و وه‌ قوویلی ٧-١٠ کم چووده‌ ناو خاک عیراقه‌وه‌و، (به‌دره‌ و جه‌سان) ی گرتیه‌سه‌و وه‌ر، ک فره‌ی دانیشگه‌یلی لوپ بوینه‌ و وه‌ دریزایی سنووره‌گه‌ دریزه‌و بوینه‌ و نیشته‌جی بوینه‌.

هه‌ر وه‌ی جووریشه‌ له‌ لاپه‌ره‌ی ١٧٠ یش وه‌رده‌وام که‌ید: (ئه‌حمده‌ پاشای بابان توانی ریه‌یل سنوور مه‌نده‌لی و به‌دره‌ له‌ ژیر ده‌سی عوسمانیه‌یل ده‌ر بارید).

الکرکوک‌ی له‌ کتاوه‌گه‌ی وه‌ ناو (دوچه‌ الوزرا) له‌ لاپه‌ره‌ی ١٣٥ له‌ رویداگ سال ١١٧٦ کووچی ئویشی: [سلیمان پاشای بابان حاکمی بو‌ی له‌ سه‌ر بابان (سلیمانی که‌رکوک) و گویره‌و و هه‌ریر و هه‌ولیر و کویه‌ و

قەرە حەسەن و زەنگاباد و جەسان، کاروبار ئەى شار و شارۆچكەيلە ھەر لە لای بابانەو وەرپە چيە].

لە سال(۲۶۵ ك - ۸۷۸ك) شوورش زەنج (زەنگى - زەنج) پەسيگە شارۆچكەى نەعمانيە و زيانيگ فرەى دەيد لە سەر و سامان نەعمانى و دوير نيە ئەى سەر و سامانە ھەر سەر و سامان حكومەت بووت(كەركووكى/لاپەرەى ۱۱۲).

(عثمان بن سند الوائلي) لە لاپەرەى ۱۹۳ ئویشى: دويای ئوگ زەنجيەيل شومارەيان وەر لە فرەو بوين چوود، ھە لە خوار عيراق و ئيران تا پەسنە دەروازەى شار بەغدا گەرنەو وەر، وەى مەمەرە کار بازرگانی و سيگەو، ئوستانی (بەسرەيش) وە تەمامى لە ژير دەس زەنجيەيل بويە، ھە وەى جووريشە دەيلەمى و قەرمتيەلپيش باج و گومرگيان لە ئوستانی بەسرە خرەو کردنە، ئەى رويدايشە لە سال(۲۶۷ك - ۸۸۰ زاین) بويە. ھەر وایشە لە لاپەرەى ۱۹۱ لە بارەى عەيارىەيل (العياريين) وەردەوام كەيد و ئویشى: (سالەيل ۵۱۴ ك - ۱۱۲۹ زاین عييارىەيل تەمامى ناوچەيل كووت و بەغدا كۆنترول کردن، لە ناوہين شارى بەغدا و موصل رپگيش ئەرا بازرگانی واز کردن). ھەر وایشە ئویشى: (۲۲۹ ك - ۹۴۱ زاینى) كورد شانجان دەسيان گرتە سەر رپگەى بازرگانی ناوہين كووت و بەغدايا، (ابن مامون) و (ابن حمون) و (كرخى) لە رپگرەيل وە ناودەنگ كورد بويە.

ئوستانی ميسان

وەر لە ئيسلام شارپگ وە ناو ميسان نەويە، بەلگو ميسان سەرزەمپينگ فراوانى گرتيەسەو وەر، بازپگ جار تەمامى ناوچەيل ناوہين بابل و كەن ئاو و كويەيل بەختيارى گرتيەسەو وەر، برپگ جارپيش ئوستانەيل ئينگە ميسان و بەسرە و خوزستان و ناسريە گرتيەسەو وەر. ميسان لە

سەردەمی ئەسكەندەری مەكدونی و سلوکییەیل و ئەشكانییەیل پیکهاتوی لە هەریمیگ یا میرنشینیگ و پایتەختەگەیشی شار کەرخە (کارکاس) بویە، ساسانییەیل وە پی وەتنە (ئەستراآباد) وێرانە شوونەوار ئەی شاریشە ها لە باکوری شارۆچکەیی خورپەم شەهر (محمەرە). یانی لە سەر چەمی کەرخە لە پووژەهەلاتی شار بەسەر ئەلکفتیە، ئمجا فرە جار ناو کەرخە وە (کەرخ میسان) هاتیەو ناو شاری (بەسرەیش) وە فورات - میسان هاتیە، شاری کەرخە، شاری ئەبلەو، شاری فورات (فورات بەسرە) و شاری (ئاقامیە) یە لە شارە گەوراییل میسانن، ئەی شارە ئمجا کەفتییەسە باکوری هەریمی میسانەو.

وەلی ئوستانی (میسان) ی ئمپروو، ک عەرەب موسەلمان میسانی داگیری کردنە، تەنیا یەی شار وە ناوی (ئاقامیە)، کەفتییەسە خوار شار عەمارە ی ئمپروو لە ناوی هەس، وەلی شار عەمارە ی ئینگە پیکهاتیە لە ئاویبەیل کوردنشین و عەرەبیش وە دریزایی تاریخ کووچ ئەرای کردنە، تا پەنگ و رووی کوردایەتی وە پیەو نەمینییەید و لە ناو خوویان بمالئەیی و دی چیشتی وە ناو کورد نەمینیی.

ئەی شارە وە مەمەر وەگ رەوکردن بەشینگ فرە ی دیزفولییبەیل بویە، ئەی شارە گەورا و فراوانەو بووت، وە ی مانا تویەنیم دیزفولییبەیل وە خاوەنی راسە ی راس شار عەمارە وە هساو باریمان؛ چوین ک بەشینگ فرە ی لە دانیشتگەیل ئەی شارە تا سال ۱۹۷۰ پیکهاتوین لە کورد دیزفولی و فرە ی بالەخانەیل ناو شار و زەویوزاری دەورووهر شار سامان و مولک کورده دیزفولییبەیل بویە.

ئوستانی میسان هەر لە سەرەتای فەرمانرەوایی ئەمەوییبەیل تا پووژەیل ئمپروو وەردەوام لە ریبیچ و ئاوارەکردن کورد و جیگیر کردن عەرەب لە شوونیان بویە.

له دویای سال (۱۹۱۴) ه و هل وهپا بوین جهنگی یه کمی جیهانی و داوړین عراق له لای بریتانیا، عراق وه سهر دوو ویلايهت بهغدا و بهسره بهشهو بوی، شاروچکهی (عماره) یش بویه قهزای یا سهجهقیگ و خریایه سهر ویلايهت بهسره. دویای ئه وهگ له سال ۱۹۲۰ وه پهی ریکهفتنیگ ویلايهت تازه دروس بوی، ئمجا شار (عهمارهیش) وه ناو (لیوای عماره) و دویاتریش (پاریزگا) یا ئوستانی میسان بوی وه مهرکهز یا مهلبهند ئوستانیگ نوو و دوو قهزای خریایه سهری وه ناو قهزای قهلا (علي غربي) و قهزای قهلا صالح، دویائیش شاروچکهی (علي شرقي) یش بویه قهزایگ. قهزای عمارهیش پهنج ناحیه هان له بانى ك يانهنه: ناحیهی مشهره، ناحیهی کهحلا، ناحیهی کومیت و ناحیهی مهجهری گچکه و ناحیهی کورسنگ (تیب).

قهزایل ترهک ئوستانی میسان:

۱- قهزای قهلا صالح: شاروچکهی قهلا صالح مهلبهندی ئهی قهزاسهو نزیکه وه کوینه شاری (مزار) ی ساسانییهیل و لهوره وه پا بویه. شاروچکهی قهلا صالح له روی دانیشتهگیل کورد و بهشیل ترهکیشی عهره ب و سابیهی مهندانی بوینه.

تاریخ نویس، عبد الرزاق الحسنی له کتاوهگهی وه ناو (العراق قدیما و حدیثا) له لاپهړهی (۱۲) نویساس: قهزای قهلا صالح له سال ۱۹۲۷ شومارهی دانیشتهگیلی (۵۹ هزار کهس بوینه، ك سى بهشى دانیشتهگیل سابیهی مهندانی و ئهوانهی ترهکیش عهره ب و ئیرانی و شومارهی تهمامی قهزاگیش وه بووت سهرشوماری سال (۱۹۴۷) (۷۸۰۵۴) کهس بویه.

۲- قهزای قهلا (علي غربي): قهزای قهلا مهرکهزی ئاوی (قهلايه) و دویای ئه وه کریهید وه مهرکهزی قهزا، بوویسه شاروچکه.

له وەر وهگ ئەو ئاوايييه زيارتگاي دوو پيياي گه ورا و خاس بويه لهی ناوچه، يه کيگيان وه ناو عهلی غهربي و ئەوهکهی تریش وه ناو عهلی شەرقی و ناو دەر کردیه، ک ئمروو عهلی شەرقی بويه سه قهزايگ سهروهخوهی؛ ئمجا له وەر وهگ زيارهتگاي عهلی غهربي له نزيك شاروچکهی قهلايه، ناوی قهزاگه وه ناو ئەی مهزاره ناوه نانه. دانیشتهگیل ئەی قهزا تا سألەیل دویای جهنگی دویمی جیهانی تهمامی کورد بوینه.

عبدالرزاق الحسني له كتاو العراق ئویشی: (فره ی دانیشتهگیل قهزای عهلی غهربي ئیرانین؛ ئەویش له وەر ئەوهگ زنجیره کویهیل پشتکۆی ئیران له وەر نزيکن). ئەی شاروچکه له سهردهمی ساسانییهیل ناوی (زه ندور) بويه و ههجاج بن يوسف ثقفی کووریه و کردیه و شاروچکهی نووی له نزيك و ئیرانهی زه ندور دروس کردگه، ناوی ناگه (فم الصالح) و ئەی شاروچکهیشه ئەراماوهی دویر و دریزیک چوول بويه و وه بويه سه و ئیرانهی و کهلگه خهراوهیگ، دویائیش ئەی شاروچکه له شیوهی ئاوی له لایهن چهن هووزیک فیللییه و ئەراگه رمه سیڕ خوهیان، دروسی کردنه تا په سیگه سألەیل جهنگ جیهانی دویم و نیشتهجی بوین چهن بنه ماله یگ کوچ کهر عه رهب. ئینگهیش وه هه و وهگ ئاواره کردن و گوپرگرتن ئەی شاروچکه هوچ شه قل کوردیک وه پييه و نه مه نيه.

ئوستانی عه ماره

له شیوه و کردنی مهیدانی و گه پ له سأل ۱۹۸۶ ئەرا ماوه یگ دو مانگ له شاری عه ماره بویم، لهی ماوهی کوله شی کردنه وهی له سه ردانیشتهگیل ئەی ئوستانه وه ئەنجام په سانم. وه قسیه ی کوردهیل ئەی شاره، ئوستانی عه ماره تا ده ورو وهری سأل

(۱۷۰۰) شوماره‌ی عه‌ره‌ب له ته‌مامی ئوستانه‌گه فره كه‌م تره‌ك له كورد بویه، وه‌لی وه هه‌و فشار هه‌وزه‌یل عه‌ره‌بی، ك عوسمانیه‌یل له دوورگه‌ی عه‌ره‌ب هاوردنه‌سان و دوژمن حكومه‌ت ئیران بوینه له ناوچه‌گه نیشه‌جی کریان، یا وه هه‌و وه‌گ كووچ و كووچوهری ره‌سیه ئه‌ی ناوچه‌یله ژیانیان له كورد تییه‌له‌و كرد؛ هه‌وزه‌یل كورد ورده و ئاواویه‌یلپیان وه جی هیشت و روویان له شارۆچكه‌گه كرد، ئه‌گه‌ر بایدو دیوانه‌یل عوسمانیه‌یل ته‌ماشایه‌ید فره‌ی زه‌وی و بوسان وه ناو كورد بویه، هه وه‌جیوریشه فره‌ی باله‌خانه‌یل و بازارپیلیش، مۆلك كورد بوینه.

هه‌تا سال ۱۹۷۰ یش گه‌پترین هه‌وز عه‌ماره، ك عه‌ره‌ب وه‌پیان وه‌تنه (ده‌سابله) هه‌وزیگ (دیزفولی)یه، هه‌روایشه هه‌وز بنه‌ماله‌ی تره‌ك كوردی چوین: كورده‌لی، برامسین، پیره‌وه‌ندی، مه‌لخه‌تاوی و... هه له قه‌دیمه‌و له شاری عه‌ماره نیشه‌جه بوینه. دویای ریکه‌فتنامه‌ی (۱۱)ی ئادار (فوریه) سال ۱۹۷۰، كورد نیشه‌جه‌ییه‌یل شار عه‌ماره خوه‌ی نیشه‌اندانی ئه‌و ری خسن، ته‌مامی كوردیگ ك گیشه‌تیان عه‌گال وه سه‌ریانه‌وی وه زووان عه‌ره‌بی قسیه كردن بوین، پولداری یا ده‌وله‌مه‌نیگ كورد وه ناو حوسین عوگله وینه‌یگ یا ره‌سمیگ زنه یای بارزانی ئه‌لگرتوین له پیش ئه‌ی خوه‌ی نیشه‌اندانه ری كرد، حكومه‌ت به‌عس دویای ئه‌وه‌گ وه كامیرا قیدی وینه‌ی ئه‌ی خوه‌ی نیشه‌اندانه گرتوی. ئمجا شوماره‌یگ فره‌یگ له به‌شدار بویه‌یل ئه‌ی خوه‌ی نیشه‌اندانه بیسه‌ر و شوون كرد. یه‌کیگ له وانه حوسین عوگله‌ی كوردپه‌روه‌ر بوی، ئمجا حكومه‌تی به‌عس دویای سه‌ر شوماری عه‌ماره ئه‌رای ده‌ر كه‌فت، شوماره‌ی فره‌یگ كورد له ناو شار عه‌ماره وه ناو ئیرانی بوینیان ئاواره‌ی ئیران كرد و ته‌مام ناسنامه و شناسنامه ره‌گه‌زنه‌نامه‌یان و باوه‌رنامه‌ییلپیان ك داشتن له لییان سه‌نه‌و، ئیگل ئه‌ی كورده‌یله ئاواره‌یان كرد وه‌ره‌و ئیران ك ئینگه نیشه‌جین له شاری ئیلام.

ئۆستانى بەسرە

ئۆستانى بەسرە ئەى سەرزەمىنە لە باكورەوہ (ئۆستانى عەمارە)، لە رۆوژئاواوہ (ولات كویەت)، و لە رۆوژھەلاتیش (ئۆستانى خوزستانى ئیران) ئەلگەردیگەو.

ئۆستانى بەسرە لە سەردەم ئەسكەندەرى مەكدونى و سلۆكییهیل و ئەشكانییهیل بەشیگ بوى لە میرنشین میسان، شار(بەسرە)ى ئینگە تەنیا ئاواى بوى نزیك شارى (هەشتاباز ئەردەشیر). ئەى ئۆستانە ئۆستانىگ كوردنشین بویە و بەشیگ بویە لە خاك (میدیا): ئەرا یەیش لە سەرەتای فەرمانرەوایى مادەیل تا کوتایى دەورەى عەباسى هە پى وەتن (ماہ البصرە)، یانى ماد بەسرە، یا بەسرەى مادەیل.

ئۆستانى بەسرە لە سەردەمى ساسانییهیل پیکهاتەى بوى لەى شار و شارۆچکەیلە: [ئەبلە)، هەشتاباز ئەردەشیر، فەرهاد، زابوک، کەلا].

ئمجا، وەختى ئیسلام لە سال (۲۰)ى كووچى وە سەرکردەگى سەرکردەى ئیسلام (المسنا بن حارس الشیبانى) تاو دەیدە وە سوپای و پەلامار ئەرای تیهرد، ئەو وەختە شارى (هەشتاباز ئەردەشیر) بنکەى وەرپەو بردن ساسانییهیل بویە لەى ئۆستانە.

وہ پەى قسیهى (حمزە) ناویگ لە داگیرکردن ئۆستانى بەسرە وەلیا بویە، لەیوا ئویشى: [شارى هەشتاباز ئەردەشیر لەلای (المسنا بن حارس الشیبانى)یەو ویران کریا و تەمامى سامان ئەو شارە لە لای عەرەبەیلەو وەتالان چوود. ئمجا وە کاوڵ بوین شارى (هەشتاباز ئەردەشیر) ئویشن(الجزبیە)، یانى ویرانە].

ئمجا ئەو وەختە ك (ماہ البصرە) داوپیا و فرەى لە شار و شارۆچکەیل

ویران کریا و قهرار یه دریا، شاری نوو دروس بکریهید له سهر بهرزی کاو لگای ئاواپی بهسره و شهو رهو و کهنگیش وه چواردهور شاره نوو کریهید. ئمجا بالهخانهی (دار الاماره)، ک چوی پاریزگای ئینگه دروس کریا، ئیجار خاو و خیزان سوپای عهرهبی موسه لمانهیل له ناوی نیشتهجی بوین، له سهردهم ئهمهوییهیل بریگ هووز عهره ب تیهرن ئهرا بهسره و له باشووری بهسره، له سهرپی (زوبیر) نیشتهجی کریه و تهمام بالهخانهیل و مهسجد و گهرماوهیش ههر له کویچهی (اهل العلیه) دروس کریهن.

دیاره کویچهیل تر کوردنشین بوینه و ئهرا یه هوپج گرینگی وه پنیان نیانه. (ابن بطوطه) له سال (۵۳۷)ی کووچی باس له بهسره کهید و ئویشه: [شار بهسره له سی کویچه یا گهرهک پیک هاتیه؛ (محلله هذیل): ئهو جا بوی، عهره ب (اهل العالیه) له ناوی نیشتهجی کریان، گهرهکهیل تریش (بنی الحرام) و (العجم) بوی. دانیشنگهیل ئهی دو گهرهکیشه ئیرانی بوین].

ئمجا وهختی (یزید بن معاویه) مری، خه لک بهسره دژی عهره ب و فه رمانره وایی ئهمه وین، دویایش وه دژ فه رمانره وایی عه باسی له ری داپه رن و وهرده وام سه رگه رم شوورپش بوینه، له وانه شوورپشی شووراتهیل (خه واریجهیل)، شوورپشی (عبدالرحمان بن الشعپ)، شوورپشی قهرمه تییهیل (قهرامه ته) و شوورپشی زنگییهیل له و شوورپشه یله نه.

ئمجا ئهو وهخته ک (حه جاج بن یوسف ثقفی) بووته والی شار کهرکووک، فه رمان وه ئاواره کردن شوماره یگ فره ی کوردی شار کووفه و شاره بهسره دهید، ئیجار عهره بهیل فره ی له شوونیان نیشتهجه کهریهید، ئهرا کهمه و کردن شوماره ی کورد له ناو ئهی شاره. تا عوسمانییه یلیش هاتن له عهره بکردن شار بهسره وهرده وام بوین، تا وه ته مامی کریا وه عهره ب نشین.

وهلی هەر له دهوره و زهمان عهباسییهیل وه هه و ههگ سهنن و فرووشتن
سڀیهپوسهیل ئەفریقی، بهسره شوماری فرهی له لییان و بریگ ترهکیش
له چینهیل ترهک، وه تایبهتی له ناوه نیشهجی کریهن.

ههر وهی جووریشه له دویای شهری یهکم جیهانی شوماریگ
فرهگیش له (ئهرمهن) ئاوارهی بهسره بون، ئینگه ک گهرهکیگ وه ناو
ئهرمهن له شاری بهسره ههس. وه سهر وهو ئهی خهلهکهیله شوماریگن،
فرهیش له هووزهیل جووار جوور کورد لهی شاره نیشتهجین، هووز
بهختیاری، مامهسینی، قهرهولس (قهرئولس) لهی هووزهیلهنه، ... وهلی وه
داخه و زووان کوردی له هویریانه و چیه.

له شاره کوینهیل و قه‌دیمی ئوستانی به‌سره

شار ئه‌بله

ئه‌بله وهر له ئیسلام ناو شارینگ بویه له شوون گه‌په‌ك (عه‌ششار) ئینگه‌ی به‌سره، وه باوهر فره‌ی له تاریخ نویسه‌یل شار ئه‌بله خه‌لکه‌یل ئیرانی قه‌دیمی دروسی کردنه. ئه‌گه‌ر ماده‌یل دروسیان نه‌کردوینگ ئه‌وه هه‌خامه‌نشیه‌یل دروسیان کردیه.

ناو (ئه‌بله) یش له که‌لیمه‌ی ئاب= ئاو، وه ئاو گرتیه‌سه‌ی، هاتیه.

وه‌لی وه باوهر برینگ تاریخنویس تره‌ك شار ئه‌بله، یونانییه‌یل دروسیان کردیه و ناوگه‌یشی ناویگ یونانییه و له ناو (ئاپۆلوگوس) هه‌هاتیه، برینگیش له‌ی تاریخ نویسه‌یه‌ ئه‌ی جووره ئه‌رای چن ك شایه‌د ئه‌سکه‌نده‌ر مه‌كدونی دروسی کردوینگ، ئه‌را وه‌گ بکه‌یده‌ی (دژینگ)، یا قه‌لایگ سه‌ربازی و شارینگ بازرگانی: تا وه ئاسانی له په‌گه‌ی که‌ن ئاوا په‌یوه‌ندی وه یونانه‌و بکه‌ید.

گه‌شتیار (نیارخس) یونانی له سال (٤٠٠) وهر له زایین باس له شار ئه‌بله که‌ید و وه مه‌رکه‌زیگ بازرگانی و سه‌ربازی گرینگ یونانییه‌یل داناسه‌ی.

گه‌شتیار (ناسر خوسره‌و) ئویشی: شار ئه‌بله له سال (٥٣٧) کووچی ته‌نیا پیکه‌اته‌ی بویه له ئاواپیگ، (قه‌زوینی) ئویشی: شاری ئه‌بله له سال (٧٠٠) ی کووچی وێرانه‌یگ بویه ك که‌سیگ له ناوی نه‌ژیايه.

ئینگه‌یش شار ئه‌بله گه‌په‌کیگ وه ناو گه‌په‌ك عه‌ششار له سه‌ری دروس کریاس و بویه‌سه گه‌په‌کیگ له شار به‌سره. وه ناو(عه‌ششار) یش ناویگه عه‌ره‌بی و کوردیه‌ی، له دو بر (علی)+(الشار) پیک هاتیه، یانی(به‌و بچیم

ئەراشار). دياره وهختى كوچ كردن عەرب و نىشتەجى بوينيان له بەسره دروس كریایه، (ئەبله) شارىگ گه‌ورا بويه، عەربەبەيليش وهختى تواسنه وەرە شار ئەبله بچن له جیالی على اسوق وەتنه (على الشار)، يانى بهو بچيم ئەرا شارى ئەبله، دويایش على الشار له سەر زوانى خەلك سايسه و بويهسه (عششار).

ئینگەيش له عششار ئاسه‌وار و شوونە‌وارىگ فرەى له شار ئەبلەى كوينه مەنيه، ك پیکهاتیه‌گه له ئاسه‌وار كوينه‌ى ئیسلامى و ماد و یونانى و ئەشکانى و ساسانى.

ئوستانى بەسره‌ى ئمروو له پەنج كافار (قەزای) پیک هاتیه: كافار قورنە، كافارى زوبیر(الزبیر)، كافارى تەننومه، كافارى فاو، كافارى ابوالخصیب.

بەش دویم هەریم گەرمەسیر، دەور وەرى چەم فورات و پوژئاواى گریده‌و وەر تا رەسیگه بیاوان. له‌وانه ئوستانى بەغدا تا دروس بوین ولاتی وه ناو عیراق شوماره‌ى كورد له عەرب كەم ترەك نه‌ویه و فرەى له دانیشتگه‌یل (سامه‌رایش) كورد بوینه، له هوزه‌یل دوراجی، كیکان (چیچو)، جوران، بلباس.

ئوستانه‌یل (ناصریه، سه‌ماوه، دیوانیه) یش وەر له جه‌نگ جیهانی یه‌كم دانیشتگه‌یل فره‌كه‌م بویه و له هوزه‌یل جوورای جوور كورد پیکهاتنه، عەرب، شروگی، نه‌واشی (معیدی)، مەندائی بوینه. ئوستانى (كربلا، نجف) یش فره‌یان ئیرانى بوینه له فارس و كوردی فه‌یلی.

كورد له ئوستانى رومادی

ئوستانى رومادی (انبار) له ساله‌یل (١٦٨٠) وەر له زاین، وه هه‌و چولی وه پیت و به‌ره‌كه‌ت خاكه‌گه‌ى كاسییه‌یل له ناوی بلا‌وه‌و بوینه و له‌ى خاكه نىشتەجى بوینه و شاریگیان وه ناو (خانه) دروس کردیه و

کردیانه سهی پایتهخت و مهرکهز وهرپیه و بردن.

ئهی کاسییه یله فره ترهك له (۵۰۰) سال فه زمانه وایبیان له عیراق کوینه، یانی ئوستانه یل خواری زنجیره کویه یل حه مرین کردیه. پیشت سهر کاسییه یلیش وهرده وام خه لکه یل ئیران له ناوی جی گرتنه و له ژیر فه زمانه وایبیان بویه.

وهختگیش ئهی ئوستانه فهتح کریه یل شوماره یگ فره ی عهره ب جزیره له ناوی جیگیر کریه ن، دو یایش شوماره یگ فره له و ده یله میانه یشه، خو هیان وه ده سه و دهن له شه ر قادیسیه و مه دائن، سه ره تا له کوفه جیگیر کریه ن، ئه یجار ئه لگه ردینه و ئه را رومادی.

له سه رده م عه باسییه یلیش کورد فره یگ له ی ئوستانه جیگیر بوینه و له بووت ره گه ز و چین عهره ب تاوی یانه سه و له ناویان، وه تا یبه تی ده یله میه یل، ك ئمرو و وه دلیمی ناسی یانه.

ئوستانی رومادی بیجگه له کورد و عهره ب و شوماره یگ فره گی ش له یه هوودی و مه سیحیش له ناوی جی گرتنه، ئه و یه هوودی یه له، ك له فلسطینه و هاوردنه سانه رومادی، کورشه ئه خکینی به شیگ له لییان ئه را فلسطین کلئیانه و کرد، وه لی مه سیحیه یل ئوستانی رومادی هه گیشتیان له بووت ره گه ز و چین عهره ب تاویان ه و بوینه موسه لمان.

له سه رده م عوسمانیه یل کورد فره یگ له بووت په س دارییه و چیینه سه ئهی ئوستانه له وانه بلباس، کیکان، به یات، ...

فره لیانی ش وه ده س عوسمانیه یل ئاواره ئهی ئوستانه بوینه.

دویای خاموشی شوورش (۱۹۷۵) کورد فره یگ له زهنگاباد و خانه قین و مهنده لی و کهرکوک ئاواره رومادی کریان.

سه ره تای شه ر قادیسیه ی شکیا ییش، شوماره ی فره یگ له کوردی ئیران، ك ئاواره ی ئهی دوی سنوور بوین وه گیشتی بریانه رومادیه و ئاواره ی ئهی

شونہ بوین، زوی زوی جی وہ جی کردنیان بویہ سہبہب وہگ فرہ منال
کورپہیش لہ لیان پریان.

ئەو لای کەفتن ئوستانی رومادی

ئەنبار: ئەنبار ناو کوینەیی شار رومادییە و مەرکەز وەرپەو بردن
ئوستانەگە بویە.

د.دی لاسی ئویشی: شار ئەنبار کەفتیەسە لای چەپ چەم فورات،
مەرکەزێگ سەرەکی بویە لہ بیوانەو ئەرا سوریا.

ئێجاریش ئویشی: ئەی شارە شاپووری یەکم ساسانی ک وە (پێروز-
بوزرگ) ناسیاس دروس بویە.

وەلی ئەمیانوش مارسیلیوس ناوی ئەی شارە وە پیریسیبوراس
هاوردیە، وە (ئەبایون)ی شناسیای مار یونان وە ناسکی لہ کوتایی
سەدەیی چوارم بارگاگەیی لہ پەری ئەی شارە دروس کردیە و کەنیسەیکیش
ئەرا خودا پرسیان وەپا کردیە.

دیریکیش، ک وە (دەیر یونان - دەیر الغریبە) ناسیاس لہ سال (۵۴۰)
دروس کریایە، لہ سال (۸۳۵) وە دەس (متوکل) خروا و خاپوور کریایە.

(حمدالله مستوفی)یش دەربارەیی ئەی شارە ئویشی: بخت نسر (بخت
النصر) یەھودیک لہ ئەورشەلیم قودس ھارودیە ئەرا ئەیرە، ھە وەیی ھەوہ
ئەی شارە ناوی وە ئەنبار ناسیایە، (مستوفی) لہ لاپەرەیی (۳۸) کتاوگەیی
وہردەوام کەید: لوھراسپ کەیاننی ئەی شارە دروس کردیەو (شاپور
ذوالاکتاف)یش تازەییەو کردیە.

روشنھویرەیل دلیمیەیل ئویشن: ئیمە لہ بنچەک جوران (گوران)یم،
بریگ لہ لیانیش ئویشن ئیمە لہ بنچەک (عەجەم)ین یانی ئیرانیم،
دانیشتگەیل دەورووری (بەھرز)ی ئوستانی (دیالەیش) لہ ھووز (جوران

يا گوران)ن و ئويشن ئيمه(عهجهم) ين يانى ئيرانين و دلئيميهيل ئوستانى روماديهيش هه له بنچك (جوران)ن.

بلباسهيل رومادى بپىگ له لئيان له شارى رومادى جىگير بوينه و بپىگانيش له ئاواييهيلى نيشتنه، زووان كوردى له هويرانه و چييه و له بووت رهگهز و چين عهرب تاويانهسه و ناويان هه ر وهى جووريشه فره ترهك له (۱۰۰) مالّ بلباس له شاروچكهى سامهرا جى گرته هه وهو جوورگ له رومادى وه بونهى رهگهزى عهرب تاويانسهو، هه م له يوا پئيان هاتيه، وهلى تا ئمروو هاتوچوو بلباسهيل ههولير كه ن.

بپىگ ئويشن: وهخت خودى له بووت پهس و پولهدارى و رهون ئهى بلباسهيله كهفتهسه سامهرا و رومادى، بپىگيش ئويشن: وهخت خودى له كويهى بلباسان يانى قه رهچوغى رووژهلالات له دژ عوسمانيهيل ئهلسانه و دويى شكيانينان ئاوارهى رومادى و سامهرا بوينه و نه توينسنه بانه و دويىا. جهميل زيرو ههركى ئويشى: يهكى له سهركردهيل دلئيمى له سهدهيل سهرهتاي ئيسلام ناوى سورخاب كورپى كه يخوسرهوى دلئيمى بويه، دلئيميهيل رومادى دو جوورن: جوورپگان پيكاهااتنه له (۴۰۰۰) ههزار دهيله ميه تيره نندازى ك خوهيان دانه سه دهسهو، دوميانيش ئه و دهيله مانه يله بوينه، له سهردهم عه باسييهيل له ئوستانى كووت و عماره و حلله بلاو بوينه سهو، دويائيش وه رهو ئوستانى رومادى رهو كردنه.

۱- انتقال علوم الاغريق الى العرب/ تاليف د. د سى لاسى اوليرى/
ترجمه مسى بيشون و بيجى الثعالبى، بغداد/ ۱۹۵۸

۲- نزهة القلوب/ حمدالله المستوفي/ تهران، ۱۹۵۸.

۳- دهيله ميهيل/ جهميل زيرو ههركى

۴- العراق في العصر الاموي/ ثابت اسماعيل الراوي/ بغداد/ ۱۰۶۵.

۵- ليكولئينهوى سهيدانى سالى ۱۸۸۲.

كورد له ئوستانى بابل (حله)

ئوستانى بابل كهفتيهسه خوار شار بهغدا، شار حله له سهر چه م فورات مهركهن ئوستانهگهيه.

وه هه ئاو و ههواى خوهش و فرهى چه م و بوسان ئهى ناوچه، تاريخ ئاوهدان بوينى ئه لگهرديگه و ئهرا زياى ترهك له ههفت ههزار سال، يانى فوراتيهيلى يهكم، دويى وهگ و لاتى سوبارتو وه جى هيشتنه و وهره ناوړاس و خوارى عيراق بار كهن، به شيگيان له خوار بهغدا جيگرن، له شوون ئوستان بابل ئمروو و له سالهيل (٤٥٠٠ - ٤٠٠) وهرله زايين سوّمهريه ييليش (٩١) سال فهرمانپهوايى ئهى ئوستانه و ناوړاس خوارى عيراق كهن ئمجا بنه مالهى (ئور)ى سييه م سوّمهري دووارة جهلوى فهرمانپهوايى عيراق گرته و دهس.

له شوون (ئور) سييم ئهى خه لكهيله فهرمانپهوايى ئهى ئوستانه گرن و كهن: (ئامورييهيل جزيره، كاسيهيل، كلدانويهيل، ئه خمينويهيل، يونانويهيل، ساسانويهيل) له (١٨)ى كووچيش له شه قادسيه عه ره بهيل وه هاوكارى، ئيرانويهيل نيسته جى مكه و مدينه چوى سلمان فارسى و (ابو جاوان الكردى) ئوستانى بابل گرن. ك ئه و وهخته فره دانيشتهگه يلى ئيرانى بوينه، ورده ورده وه ره و موسه لمانه ييل چين و جزيه يا گزيه له سهر خوهيان لاوردن و له بوون رهگه ز عه ره ب تاويه نه و بوونه ريخوهش كه رى ئهرا چين سييه و لويهت.

(محمد نوينى) له كتاهگه ي وه ناو (محافظه كربلا) ئويشى: دانيشتهگه ييل پروژه لات كربلا كوردنشين بوينه، ك ناوچه ييل سهر چه م فورات گريده و وه، هه ره لهى ناوچه ييشه، له سه رده مى ئه مه وييه ييليش (يزيد بن المهلب) كوشيا.

تاریخ نویسهیل ئویشن خاک ئوستانی بابل له دهوران راشدی و ئهمهوییهیل، خاکینگ ئهرا نیشتن نهویه، وه تایبهتی له سالهیل (٤٠٠) کووچی، تهنیا هاماری زمسانهیل هووز گاوان بوینه ئیجار ئهی هووزه له ناوچهیل ناوهین کووت و نارین و وهرچه م (نهروان و رصافه) و کوسان (غراف) له هامارییهیل خاکی بابل مهننه و دس کهنه وه ئاواپی دروسکردن و کشتوکال کردنیان: ئاواپی عاصمیه، ابو نهجم، مهتیرباد، شوشوه، سییور، پیرمانه، ...

تاریخ نویسهیل وهی جووره باس له هووز گاوان کهن، کتاوی (مروج الذهب) وه رووشنی باس گاوان کهید: هووز گاوان له ناوهراسهیل سهردهم چوارم کووچی له هووزهیل وه ناو و بانگهیل کورد بویه ... عیماد ئهسفهانی ئویشی: امیر ابو شجاع عاصم ابو نجم کورد له سهردهم شهشمی کووچی له گهوار پییایهیل کورد گاوان بویه له حله.

فهیروزئابادی ئویشی: گاوان هووزیگ کورده و له عیراق له (حله) مهزیدیه جیگرته، ههرا وایشه هووز ئال جودهرز (گودهرز) هووزیگ فهیلیین و بوینهسه تیره له هووز (جبور) چوی (قهرغول) بوینهسه عهره ب. هووزی نهرگسی له سهردهمی گاوانییهیل گهرمیان و کویهسانیان کردیه و له ناوهین ئیلام و حله، ئیجاریش موغولهیل وه کاریان هاوردیه له دژ گاوانییهیل و ئمروویش بوینهسه عهره بیگ له عهره ب، عهره ب ترهک. له سال (١٩٦٣) حکوومهتی عبدالسلام عارف وه شوماریگ عهره بی نهرگسی سی ئاواپی (رکاو تیس، قهلا، نهرگزی)، باکووری شار موسل وه عهره ب کرد، ههرا وایشه دویر نییه تیره (سهوامرهی) شهمر له رهگهزی سوّمهری کوینه نهون ک لهی ئوستان جی گرته. شییه و کردنیگ مهیدانی و فره پیهنی ک سال (١٩٨٤) له سهرا شوماریگ بنه مالهی کورد لهی ئوستانه دویانیایه و، ک ههرا بنه مالیگ (٥٠) خیزان بوینه له وانه: (بهرزنجی،

قه‌ره‌ئوئس، دهردلی، وارانمی، برامسین، به‌خیتاری، گوران).

له گو‌قار یا مه‌ج‌له‌ی (التراب الشعبی) العدد الفصلى ناوی بنه‌ماله ناسیایل شارى حله ها ناوی، ك فره لییان له ره‌چله‌كا كوردن، ئه‌یه‌یشه ناوه‌یل‌ییان (ابو كفشه، بادین، البیاتی، البیجاوی، به‌یرم، الپیرمانی، تومان، جرمت، الجریانی، الجصانی، الجمیث، جودی، جویر، الجیلاوی، چاپك، چبان، چتان، چاید، چراخ، الجقلاوی، الجلبی، الجیاد، الحرات، الحیدری، خاقانی، الخواجه، دریغی، الدغاری، دفار، الدلوجی، الدلونی، الدلی، الدهان، الزركانی، زینن الزنكى، السپاهی، السلو، السنجر، السنجاوی، السیلاوی، (السیلانقی)، شاروگ، شاهین، القزوینی، الگویزی، الكاهه‌چی، کریل، کربدی، گورکوش، الكفشی، الكلالی، کنیر، الكوار، المسلمانی، المللی، الهندی، الهنداوی.

ئهو لا نریایل یا كه‌فتگه‌یل حله

۱- بابل له دوو به‌ش پی‌که‌هاتی، باب (نیر) له ناوی كه‌له‌شیر و بابانه‌ی مه‌له‌وه‌ریگ ك ره‌نگ داگه‌سه‌وه له زووان یونانی‌ه‌یل و عه‌ره‌به‌یل بویه‌سه (اب) و (بابا)ی كوردیش له زووان یونانی‌ه‌یلیش بویه‌سه پاپا، به‌ش دویم (ئیل: خودا، خوداوه‌ند) له ئه‌له‌ی سو‌مه‌ری هاتی‌ه‌وه له زووان عه‌ره‌بی بویه‌سه (الله)، وه‌ی مانا بابل یانی خوداوه‌ند نیر ره‌س‌نیگ، ناو بابل له ئافیستاوه (پاقری) هاتی‌ه‌.

۲- ولاتی سوبارتو: ناوچه‌یل زنجیره‌ کویه‌یل چیای حه‌مرین گریده‌وه‌ر.

۳- ده‌هاق (ده‌هاك): کویخوا، کویخا، ئاغای جه‌میگ له ئاواپی‌ه‌یل بویه‌.

۴- وه‌ختی گیش‌ت بنه‌ماله‌ی مه‌زیدی ئه‌سه‌دی ك له ده‌وره‌به‌ر به‌سره‌ جیگرته‌نه، شه‌ر و ناخوه‌شی له ناوه‌ین ئه‌ی هووزه‌ و هووز (بنی دبیس)ی خوزستان دروس بووت، ئه‌را یه بنه‌ماله‌ی مه‌زیدی له سأل

(٤٠٥) كووچى وه سه بهب وهگ شكهن، ئهميرگه يان وه ناو (ابوالحسن مزيد الاسدى) قه رار كووچ و بار كردنيان دهيد وه ره و ناوچه ي (نيلى) باشوورى حله و دوو ره يش له وريشه وه هه وهگ قرم و قالك كه فیده به ينيان وهل (ابوالمحسن الدستاني) وه زيرى سولتان (بهركياروق) وه ره و ناوچه ي (الجامعين)، كه كه فیده شوون شار (حله) ي ئينگه چين، ئمجا بنه ماله ي مه زيد ئاوايىگ دروس كه ن وه ناو (الجامعين) و هووز گاو انيش ئاوايىگ تره كه له وه رايوه ر ئاوايى الجامعين دروس كه ن وه ناو (گاو انى كوردان) و سه رتا ئه ي دو هووزه وهل يه كا يه ك گر ن و بوونه هاوپه يمان، دوويائى وهگ ئه ي دو ئاوايىبه گه ورا وه بووت، هه ر دو ئاوايىبه گه له سال (٩٤٥) ي كووچى وه ناو شارى حله ناسييه يد، ئه ي دوو هووزه وه تاييه تى گاو انيه ييل وه دريژى فه رمانه وايى عه باسييه ييل وه رگرتن و ديفاع له شارى به غدا و ئه ي ده سال ته كرديه و له ده ها شه ر دور و وه رى به غدا و باكو رى موس ل و مه نده لى سويا ي توركه يليا يان شكه نن ... وه لى وه ختيگ موغو ل له سال (٦٥٦) كووچى شار به غدا ي گرت و فره ي له دانيشته گه ييل (حله) يانى هووز به نى ئه سه د وهل خوه يانا وه ره و (به تائج) يانى (زونگا وه كه ييل) كووچ كه ن، هه رچيگ مال و سامان داشتنه وهل خوه يانا برده سه ي و جاريگ تره كه نه لگرديانه سه و ناو شار (حله) هه ته ينا هووز گاو ان له شارى حله مي نيگه ي. ئه را ره سانن يه گ هووز به نى ئه سه د له شار حله نه مننه، (ابن بطوطه) له سال (٧٢٧) كووچى سه ر له حله دا يه؛ دى باسى له به نى ئه سه د له شارى حله ني ه كه يد، قه زوينى له و سه رده مه باسى دانيشته گه ييل حله كه يد و ئويشى: دانيشته گه يلى شيعه مه زه ون، چه هره سفين، كه خاوه ن له ش و بار و جه سه يى گه ين، تنر ه ون و زوواني ان ئه را زووان عه ره بى گو يرپايه، يانى ئه راما ن رووشنه و بووت فره دانيشته گه ييل ئو ستانى

بابل کوردنشین بوینه وهلی له دویای سالهیل (۱۲۱۴) ی کووچی وه هه و پخوه شکردن و هانگدان عوسمانیهیل ئهرا هاتن هووزهیل عه رهب له سوریا و (بانی ئهجد) له دژ پهلامار ئیرانییهیل چوین ك دانیشهیل سهر چه م فورات حوكمی دهسلات ئیرانییهیل پئیان خواهش ترهك بویه، ئهرا یه هووزهیل عه رهب له ناوچهیل فورات نیشتهجی کریانه چوی هووز (عهنزه) سهههتا له تهمازیه ی نزیك شار حله جیگیر بوینه دویایش هووزهیلی چوی: (الجشم، الاسلام، والشمر) له ئوستانی بابل بلاو بوینهسهو، تا لهیوا لی هات دانیشهیل بنهکی له بووت پهگهزی عه رهب تاویانهو ئمجا بیجگه له هووزهیل فهیلی و جیگیر کردن هووزهیل عه رهب هووزه ئاوارهیل ناوچه جوور و جوور کوردیانش له ناوی جیگیرتنه، چوین هووز (قهروغولی)، وهخت خوئی سولتان مورادی یهکم له ئوستانی ئهرزه پومهو ئهوانه ئهرا بهغدا پهوانه کردویگ، ئمجا وانیش له وهر بهرژوهندی و مهسهحت خوهیان خزینهو ژیر سییهمال هووز (شهمر) ی زوورداره ك ئهوانه له ناویان تاویانهسه و بوینهسه تیرهگی لهی هووزه.

۵- نارین: ناو بهنداویگ بویه له پروژهلالات شار بهغدا. له زووان فارسی بویسه نهروان، له نوورپسن فرهی ناو کوردی حهرف دویم حهرف بزوینی (ی ا) بووت، ئهوه گیریهیل ئهرا حهرف (ه) له زووان فارسی چوین (بارام = بههرام، دی لوران = دهلوران).

۶- دویر نییه ناوی گاوان و جاف ههریهکی نهون، چوی جوران و گوران.
۷- ئاواویهیل (پکاوه) کرایاسه (رکابه) و (تیس قهلا) یش کرایسه (کیس قلعه).

له ئهنجام پهسیمنه ئهوهی سهههتا عوسمانیهیل (بابل) یان کردیهسه عه رهب و قوناغی دویمیش ئه لگردیگه و ئهرا دروس بوین ولات عیراق

عەرەبی و قوناغی سۆیمیش وه عەرەبکردن ئەى ئۆستانه ئەرا سال (١٩٦٣) ئەلگهردیگه و ک وهردهوام دریزه و بووت تا سالهیل سهرهتای جهنگی قادسیهی شکای و ئاواره کردن به شینگ له وانینگ ک وه (تهبهعی) ناسیان له لایهن حکومهت عیراقه و.

٨- مه لا جهمیل پروژبهیانی له لاپهههی (٤٣-٤٤) ی گو قار یا مهجلهی نهووز ئۆیشی: (هوز گاوان جافی ئمروو نین به لکو گاوان وهخت خوهی له باکوری ئیرانه و کیشانه سهو بلاوه و بوینه و له ناوهین هه مه دان و خوزستان و سنووری عیراقی ئمروو) دویر نییه له (جاوان) هیل ده ماوهندی ئمروو نهون ک وه کرمانجی قسیه کهن ئەیانه له شوون خوهیان مه ننه سهو کووچیان نه کردیه) ئیجار به ره به ره له بووت بوین هوز هیل عه ره ب تو یانه سهو.

٩- دویریش نییه (ابو جاوان الکردی) ره فیک و به شاده ر پیغه مبه ر (د.خ) له هوز گاوان بویه ک وه خوهی و (مه یمون) کورپی فره خز مه ت ئیسلامیان کردگه له نیمچه دوورگه ی عه ره بی.

سه رچاوه یل:

- ١- هوز له هویره و چی گاوان و گاوانییه یل وه ناو بانگ د.سته فا جواد، ک مامؤستا هه ژار کردیه سه ی وه کوردی له به غدا، ١٩٧٣.
- ٢- العراق قدیما و حدیثا. السید عبدالرزاق الحسنی، بغداد ١٩٨٠.
- ٣- کتاو تاریخ وهیه کا رشیای حله وه زوان عه ره بی.
- ٤- معجم البیوتات الطیه، د. صباح نوری مرزوک، مجله التراث الشعبي العدد الفصلي ١٩٩٠.
- ٥- محافظ کربلاء محمد النوینی، نجف، ١٩٧١.
- ٦- تعقیب المؤرخ الکردی المعروف ملا جمیل پروژبهیانی حول محاضره المرجوم د. مته فا جواد عن الجاوانیین، مجله نوروز العراق.

په پوښه پیل:

۱. گهرمه سیر: گهرمه سیر به شی له باشوور خوارگ کوردسانه، ک ئمروو به شیگ بریاییه، وه سه بهب داوړینه و کارگه ری مهنه وییبه. گهرمه سیر ناو و هه واگه ی گهرمه و رووی زه وییبه که ی دهیشت هماره سه، به شیگ وهره و ئیران که فته ی، ک ئوستانی ئیلام و خوزستان گریده وهر، به شیگ تریشی وهره و عیراق که فید، ک تهمامی ناوچه ییل خوار کویه ی حه مرین و پروژهلل لات چه م دیجله گرتیه سه وهر.
 ۲. خوزستان: ئوستانیگه له ئوستانه ییل گهرمه سیر ک وه مانای زهوی وه پیت و بهرکه ت تهید. ناو خه لئگ ئاری یا ئاریایی بویه وهر له ئیسلام له ی هه ریم بوینه، وهلی ئینگه خه لکئگ وه ی ناوه نه منیه.
 ۳. ماه البصره: محمد جمیل پروژبه یانی ئویشی: له سه رده م معاویه، ک موسه لمانه ییل فره تره ک له شاری کووفه کووه و بوینه، باج و پیتاکی (دینه وهر)، ک به شی دانیشنگه ییل بصره بویه دریا وه خه لک کوفه، ئه را یه دینه وهر وه ماه الکوفه ناو به شیگه و باج و پیتاکی نه هه وندیش ته رخان کریا ئه را دانیشنگه ییل بصره و ناوی نریا (ماه البصره)، یانی (مانگانه ی بصره) یه ره سنئگ به سه ره هن ماده ییل بویه و له سه ر زوان عه ره به ییل بویه سه (ماه البصره)، وهلی له سه ره تای فه تحکردن عیراق و ئیران ناوی (ماد) وه (ماه) نویسیاس، وه ی مانا ک ماه و البصره، مانای به سه ره ی ماده ییل ره سنئگ، دویریش نییه ماه په یوه ندی وه که لیمه ی (ماد) ه و نه وود و له که لیمه ی (مه) ه و هاتویگ و ئه ی که لیمه له زووانی کوینه ی هیند و ئیرانی وه مانای گه وار یا گه پ تهید چوین: مه هاتماگانندی،... یانی ماه البصره بووده (به سه ره ی گه ورا)، (سواد البصره) ناویگ تره ک ئوستانی به سه ره و ده وروه ری، یانی (به سه ره ی ره ش) ره سنئگ، ک له (سیاه بصره) هاتیه، له وهر ئه وگ به سه ره دارسانه پوشاسه ی ئه را یه وه پی و هتنه به سه ره ی ره ش یا سییه.
- ئه گه ره له وهر خه یر و هویری ناوچه گه ی نه ویاتا، ئمجا وه ختیگ به سه ره فه تح کریهید (سیاه بصره) له سه ر زووانی عه ره به ییل بووده (سواد البصره) و تا دویایی ده وره ی عه باسییه ییل وه خاک ئوستانی به سه ره یان وه تیه.

۴. فهیلی: وه ته مامی هووزهیل لورسان و گهرمه سیر ئویشن فهیلی، ئهی ناویشه له پهله و ییه و هاتیه، یانی نهوهی پهلهوی، یا ئهوانه یگ وه زووان پهلهوی قسیه کهن و زووان پهلهویش هه زووان مادهیل بویه، پهلهوی مانای شارستانی پهسنیگ، ئهرده شیر پهلهوی دامه زینه و دروس کهر ساسانی بویه و دانیشهی ئهی شاره بویه، ئهرا یهیشه ئهرده شیر وه ئهرده شیر پهلهوی و وه زووانی کوردی ئه و هخته و هتیا، کتاوهیل فره یگیش وهر له ئیسلام وهی زووانه نویسیایه ک وه داخه له وخت فهتکردن هه مه دان، کتاو خانیه هه مه دان به نان ئهرا مه دینه دویای وهگ سوود له به شیگیان دویین، ئمجا ئهی دویایان سزین.

۵. سالی (۱۸) کووچی عهر به موسه لمانه یله گه تویه نین ریشه و ریچلهک ئیمپراتوری ساسانی له عیراق ئمروو ئه لته کنن ئه وهیش وه هه وهگ نه یه کگرتگ قویل چینیهیل و چهوسانن هه ژارهیل و فه قیرهیل و مله مله ی ناوهین ئایینهیل مه سیحی، زهرده شتی، مانهوی، مه زده کی...، یهک بوین ئیمپراتوری ئیسلامی وه به شدار بوین ئاریستوکراتهیل و بازار گانهیل جهمگای عهره بسان، ئمجا خه لکه فره ی له ئیمپراتوری له ناو چی ساسانی، له ژیر بار جزیه یا فدیبه دهر هاوردن، وه تایبه تی ئهرا زهوی دارهیل و دهره به گهیل.

ئمجا دویای ئه وهگ هاتنه ژیر بال ئیسلام وهر د وهر د له ناو قالب عهره بی تاویانه و ئامخته ی ئهی خه لکه بوین و له کوردایه تی و کورد بوین شوریا نه و، وه تایبه تی دویای وهگ چینه سه مه زه و شیعه.

۶. زت: زت له په چلهک هیندین، له دهوره ی چوارمی کووچی حجاج بن یوسف یانه سه نیه و له ئوستانی به سه ره جی داسه پییان، دویای بلاوه و بوینیان، له لییانیش کل کردیه ئهرا کووت و عه ماره و دیاله.

۷. یهکی له کورده ناودارهیل به سه ره (ابن المقفع) بویه، ک له خوزستان پییا بویه، له شار به سه ره ییش گه ورا بویه، باوگی زهرده شتی بویه و له سال (۱۰۶) ی کووچی هاتیه سه دوینا، ناوی وه ته مامی یه سه (رووزیه = به هرووز، رووژی به به ها، رووژی جه ژن) بویه، وه بوویه سه موسه لمان و له دهروینیشه و زهرده شتی بویه.

۸. شوورشی زنجیهیل به سه ره له سال (۸۶۵) ی کووچی وه پا بوی / پوره الزنج، لا ۷۴.

۹. هه شتاباز ئهرده شیر / یانی نیشمانی باخچه ی شا ئهرده شیر پهسنیگ..

۱۰. گهشتیار فەرهنسی (ناقرینه) ئویشی: بەسرە کەفتیەسە روژەهەلاتی نیشتمانی عەرەبی، دو فەرسەخ لە کوینە شار (تەریدون)، ک گهشتیار رونسون وە پە وەتیە: (تیرون) و دیدیوتسیش هە لەیوا وە پێ وەتیە، فرە نزیکە لەوی ناو ئی شارە فەرهاد یا فریدون بووت، ک لە سەر زوان خەلک ئەلگەردیاسەو، وەلی گهشتیار ناقرینه ئویشی: شارۆچکەیی تەریدون لە نزیک کوینیە (صنام) نزیك سنووری کوهیەتە.

۱۱. ابن بگوگە ئویشی: لە سەردەمی ئەمەویەیل بەشیگ لە خەلکەیل بەسرە، یانی ئیرانییەیل دەریان کردیە ئەرا لورسان و عیراق عەجەم.

۱۲. دوکتور جەمال رەشید ئویشی: جوورە کوردیگ وە ناو الشوہنجانی لە ماہ الکوفە و ماہ البصرە پەیدا بوینە. هەر وەی جووریشە د. جەمال رەشید ئویشی: سنوور ئیمارەت حوسنەوی لە هەمەدان تا کرماشان و ئەھواز و چەم دیجلە درێژ بوودەو.

۱۳. ناو بەشیگ لە ئاواپیەیل سەر وە قەزای تەنومە (شط العرب = چەم ئەروەند): بەوارین.

۱۴. ناو بەشیگ لە ئاواپیەیل سەر وە قەزای زوبیئر، ک فرەئ ناوہیلییان دویرن لە زوان عەرەبی: الزوین: حمیرنات، الابلە، خچابون، رمیلە، کوبیدە، درپەمیە، دیکازل، نەر، خوز، ... التعداد العام لسنة ۱۹۶۵/لا ۵۳۴.

۱۵. ناوی بەشیگ لە ئاواپیەیل قەزای قاو: کوت البندر، الفداغیە، شتہین، الدریویزە (الدروازە)، بیجیە (بیگیە)لالی، کوت المنزل، اللاقیە، الرملە، باھلە، یرنخات، شاہییە، خەسرەوئاباد، ... التعداد العام لسنة ۱۹۶۵/لا ۴۸۱.

۱۶. شومارەیی فرہیگ ناو جوگرافی ئوستانی کووت و عەمارە و بەسرە وە کەلیمەیی کووت دەس وە پێ کەید، لە ئوستانی دیالەیش ناو شومارەیی فرہی لە ناوہیل جوگرافی وە کەلیمەیی(دئ = گوند) دەس وە پێ کەید، چوین: دیالە = دئ الە.

۱۷. کووت: ناو کووت ئەگەر مانای (قەلا) نەرہسنیگ، ئەوہ لە کەلیمەیی (کوہ، کوہ) وە ہاتیە، وەی مانا (ئاوایی، گەرہک، شاخ و گرد یا تەپە) رەسنیگ لە زاوہی فەیلی. لە ناوچەیل کووت و عەمارە و بەسرە ناو فرہی جوگرافی هەس، ک وە کەلیمەیی کووت دەس وە پێ کەید، چوین: کوت الپاشا، کوت العصیمی، کوت الفرنجی، کوت المعمر – الاقطاع فی لواء الکوت لا ۱۸۱.

١٨. لهو شارهيله ك (حهجاج) كاوتپيان كرديه ئهرا دروس كردن شار واسط و دهر و دهروهچ و پهنجهره و كاشي مهرمهر و وه كارها تهگهيل گولدهسهيل نهخشداري؛ وه تالان بهرديه، ك هن شار زهنهور و ئاقاميه و دوسكه ره بويه.
١٩. شار كووت له سال (٨١٢) زاينني كراسه مهركهن وهريه و بردن و بويهسه قهزا يا سهنجه قهگ و له سال ١٩٥٩ بويهسه مالبه ندر پاريزگا يا ئوستان، مجلة الشوعن الداخليه/ لا ٦٩٧.
٢٠. محمد توفيق وردى ئويشى: ناو شاروچكهى بهدره وه ناو (بدرالدين مسعودى كورد) وه نريايه، ك والى لورسان بويه له سال (١٢٤٢) زاينى.
٢١. له سهردهم عهباسيهيل تهمامى خاك لورسان وه شار بهغداوه و بهسيانويه، گيشت كار و بار خهك ئهى خاكه له شار بهغدا جيوهجي بويه و پهيوهندي دانيشتهگه يلى وه بهغداوه گريه ي درياويگ ، تا سال (١١٩٥) زاينى وه دهسه و گرتن جهله و يا فهركان فهركان وه لايهن سهلجوقيهيل والى كورد فهيلي ئهرا سهر لورسان و خوزستان نريايه.
٢٢. نوري عبدالحميد العاني ئويشى: (بصره و واسط) له سهردهم ئيلخانويهيل يهكه يهكهى وهريه و بردن (وحده اداريه) ي بويه له عيراق، وهلى له سهردهم جهلائيريهيل ههر يهكه يهكيگي سهر وه خوهى بويه.
٢٣. فهرسهخ ورايوهره وه (٣) ميله.
٢٤. ئوستان) يا (كوره) وهرايه وهر وه (پاريزگا) ي ك ئينگه هاتيه.
٢٥. رستاق = كافار (قهزا)
٢٦. تسوج = دهقهر (ناحيه)، كوومهنگ ئاوايي ها له بانى.
٢٧. ارض السواد: له خاك (سياهه وه) هاتيه، چوين ك ئهى خاكه هه ميهسه دارسان بويه، له زوان كورديش هه وه جيگ ئويشن ك خاكينگ بووت ك فره چيشت له لى بايدن ئويشن رهشه و بويه يا سييه و كهيد، نمونه يشمان (سهرى رهشه و كهيد يا سييه و بويه)، ئهرا يه وه پي ئويشن سهر رهش وه دار پوشيايس، ئمجا ئهى (سييه يا رهشه) بويسه (سواد) له زوانى عهره بى، ههر له يوايشه ساسانيه ييل (ميان روزان) = ناوهين دو ئاويشيان وه پي وه تيه، ئهى سهر زمينيشه (٢٨٠) فهرسهخ گرتيهسه وهر.

۲۸. هەریم کەسکەر پاریزگایلی کووت و عەمارە و ناسرییە و بەسرە ئینگە گریەدە وەر.
۲۹. احمد الصوفي له کتاوهگه‌ی وه ناو ارض السواد له لاپه‌ره‌ی (٦١) نویسان: (بادرایا) و (باکسایا) له سەرده‌م پادشای ساسانی کیسرای نه‌وشیروان دوو تسوج بویه سەر وه اعمالی شار پومیه.
۳۰. کلوانی: ئە‌ی کەلیمه له دوو به‌ش (کەل، بەرز+ وا‌زی...) ئە‌ی شارو‌چکه له وهخت شه‌شەمی کووچی وه دەس موغول‌ه‌یل و‌یران بویه.
۳۱. نه‌روان: ناو چه‌م یا پروباریگ له نارینه‌و هاتیه، حمزه اصفهانی ئویشی: نه‌ه‌روان دوو ناو بویه یه‌کیگیان فارسییه وه ناو (جوران) ئە‌وه‌که‌ی تریش سریانییه وه ناو (تامر)، ئە‌ی ناوه‌یلیشه کریانه‌سه عه‌ره‌بی و بویه‌سه نه‌ه‌روان.
۳۲. به‌تانج: ناوچه‌ی زونگاو‌یه‌یل خوار عیراقه، وه تاییه‌تی هووزه‌یل کووت و عەمارە. ک هه‌میشه بارگای راپه‌رینه‌یل بویه.
۳۳. له سەرده‌می پادشایی ساسانییه‌یل (دارای کو‌ر دارا)، شار کووت وه پ‌ی وه‌ته‌نه (ئە‌فرونیه) و له شوون یا له نزیك قه‌زای (حی) ئینگه بویه، له سەر چه‌م دیجله، چوین ک وهخت خوه‌ی، چه‌م دیجله وه ناحیه‌ی (به‌تن چوخا) چ‌ییه، یانی وه شوون چه‌م غراف ئینگه، وه‌لی دو‌یای ئە‌وه‌گ لافاو هه‌لس‌یگ چه‌م دیجله ر‌یپه‌و خوه‌ی ئال‌شتی که‌ید وه ئە‌ی شوونه ک ئینگه وه پیا چوود یانی وه شوون کووت ئینگه‌یا. یانی شار کوینه‌ی کووت ناوی (کەسکەر) بویه و کووت ئینگه‌یش ئا‌وایی بویچگی بویه و فره فره له یه‌ک تره‌کی دو‌یر بویه.
۳۴. مه‌غدید حاجی ئویشی: له سەرده‌م خه‌لیفه عبدالملک ابن مروان (٨٦-٦٥) کو‌رد ده‌سمیه‌تده‌ر عبدالرحمان ابن اشعث له دژ خه‌لیفه‌ی ئە‌مه‌وی. ئە‌ی عبدالرحمان وه‌ل کو‌رد له هه‌ریم فارس له دژ هه‌جاج ابن یوسف ر‌یکفتنه له س‌ال (٨٣) کووچی په‌لامار هه‌جاج دانه و کووفه له ده‌سی درا‌ورتنه، له‌ی وهختیشه کو‌رد کو‌ردسان پروژه‌ه‌لات ده‌س گرتیه‌سه سەر ته‌مامی ناوچه‌ی فارس، وه‌لی ئیجاره‌گه هجاج ابن یوسف له ده‌سیان سه‌نه‌یه و جو‌واو په‌لاماره‌گه‌یان دایه و ئینتقام خوه‌ی له ل‌ییان گرتیه و قه‌ل و قامیان کردیه - گو‌فاری کاروان. ش (١١٥) لا (٢٥).
۳۵. سواد العراق: صلاح سعدالله ئویشی: (سواد) له کەلیمه‌ی (سۆمه‌ر)ه‌و هاتیه، یانی سواد نیشتمانی سۆمه‌رییان بویه، ک بووده ناوه‌ین دو چه‌م - جریده خه‌بات/

عدد (۲۶۹۸). سواديش له (سيا) كهليمه كوردی و فارسيه مانای رهش پهسنځگ
هر وهی جووریه شه مانای خاک پر له دارسانیش دهید.

هر ټه جوورگ ټویشن ټهی خاک سییه چوودهو سهر دار و بار، یانی بووت ناوی
سؤمر وهی جووره گویریانی وه سهریا هاتویگ :

سؤمر- سیاہ (سیا)- سواد. هر چهن سیای کورد نزیکه له اسود عهههیی.

۳۶. معیدی: معیدی و شرووگی له یهی چین و پهگهن و خوهیان وه خوهیان ټویشن
(نهواشی)، معیدی و شرووگی له فهرههنگی عههه یانی ماس فرووش و دویای
كهفتی پهسنځگ .

ټهی هووزهیلیشه بوینهسه پهکا وهل هووزهیل ترهکا چوی بهختیاری و ... ټهی
هووزهیلیشه له شاروچکهیل چبایش و سوگ الشیوخ و قورنه و... جی گرتنه.

ټمجا له سهرتهای فهتخ تا قویلی تاریخ ناو ټهی کوردهیله (النبگ = جووتیار) یا
ټیران هاتیه.

له سال ۱۱۰۷ چه دیجله رپهوه خوهی وههوه پووژهلالات ټالشت بووت، ټهرا
یهیشه شار (واسط) ك له نزیك قهزای (حهی) ټینگه ك بویه دویرهوه كهفتیه له چه
و وههوه كاوول بوین و کوورهوه بوین چیهه.

دانیشتهگیل فاو شومارهییگ فره له لپیان ټاوارهی ټیران بوینه، ټویشن: تا وهریا
بوین شه جیهانی پهکم فره دانیشهگیل فاو کورد بوینه و ټاواپیهیل ناوهین فاو
قهزای (شط العرب) کورد فرهیگ له تی جیگرتنه.

له بنهمال ناسیایل کرېلا: ټیسترټابادی، قهزوینی، داماد، ټهی هووزهیله و
هووزهیل دانیشتهگ کرېلا له سهردهم سلطان عبدالمجید تویههسن ټهرا ماوهی چه
پووژگ شار کرېلا بخرنه دهس خوهیان.

بنهماله ناسیایل نهجهفیش بنهماله قهزوینی، وزوی یه.

له ناو جوگرافیای شار بهغدا: لوی چه (پووژهلالات بهغدا) په، یانی رصافه
بهشیگه له لوی چه.

تههه کورد له گهړهك (قهغول) ه، (تهپهگاور) یش ټمروو وه (شارع الخلفا) ناوی
بهن و ناسنهه.

۳۷. حمزه ابن الحسن ئویشی: دانیشگهیل فاو ئهسلّی (فارسن) و وه کار ده‌ریا وهو خه‌ریکن، لا ۵۶۱.
۳۸. سیب (سیبه) ئه‌گه‌ر له سی پاوهو ناتویگ، ئه‌وه له سیب (سیو) وهو هاتیه، چوین ک سیب له فهره‌نگ عه‌ره‌بی هو‌یچ مانای نه‌یه‌رید.
۳۹. تیراب: (تیر + ئاب) = ئاوه تیژرهو.
۴۰. ده‌ستمیسان: وه‌ر له فه‌تحرکدن وه هه‌رئم به‌سرا وه‌تیایه و ناوچه یا کوره‌ی ده‌ستمیسان.
۴۱. شار باقوبه وه‌ر له وه‌گ بووگه مه‌لّه‌ندی پاریزگا. مه‌لّه‌ندیگ له قه‌زای خوراسان بویه و سه‌ر وه ئوستانی به‌غدا بویه، له سالی ۱۹۲۰ باقوبه بویه‌سه مه‌لّه‌ند پاریزگای دیاله.
۴۲. گه‌ره‌که‌یل شار (واسط) له سه‌رده‌م عه‌باسیه‌یل: باب الزاب، الوراقین، الرزازی، به‌شجونیه، محله الحوز، دونبایا، به‌شجلانیه، باب‌سیر. (واسط فی العصر العباسی) لا ۱۱۲.
۴۳. سه‌ر له‌شکه‌ر به‌ره‌ی جه‌نگی ساسانییه‌یل له ئوستانی به‌سه‌ره ناوی مه‌ران بویه، له سالی (۱۴) کووچی وه ده‌س له‌شکر ئیسلام وه سه‌رکرده‌گی (عتبه بن غزوان) کوشیه‌ید.
۴۴. حمز بن الحسن الاصبهانی ئویشی: له (موبذ السوهشت) م ژنه‌فتمه، ناو به‌سه‌ره له (بیسار) وه هاتیه ک مانای فره‌ری ده‌ید.
۴۵. ومختی ئیسلام به‌سه‌ره گرید هه‌فت شاروچکه کاوّل که‌ید، وه‌لی دویای وه له سه‌ر شیوه‌ی عه‌ره‌بی دروسیان کردنهو ناوه‌یلپیان ئالشت کردن و عه‌ره‌ب له ناویان نیشته جی کریا.
۴۶. شاروچکه‌ی سیمه‌ره له جییه‌گه‌ی (معقل) ئمروو بویه.
۴۷. گه‌ره‌کی بنو حرام ئه‌را یه‌گ ناو سه‌ره‌له‌شکر ئیسلام (حرام بن سعد بن عدی) بویه ئه‌لگه‌ردیگه‌و.
۴۸. له ناو زانایل ئیسلام سه‌رده‌مه‌یل ئه‌مه‌وی و عه‌باسی یه‌ رووشنه‌و بووت ک وه دریژی ده‌وران راشدین و ئه‌مه‌وی و عه‌باسی فره‌ی دانیشته‌یل ناوه‌راس و خوار

عیراق (هەریم گهرمه سیر) کورد نشین بوینه. شوماره یگ فره لهی زانایله زهرده شتی بوینه، بوینه سه ئیسلام، ناو خوهیان وه ناویگ عهره بی ئیسلام ئالشته و کردنه، به شیگ له لیشان نازناو شار کوینه یله گه ههریم گهرمه سیر یان ئه لگرتیه، چوین: زهندوری، زونابی، نه هره وانی، که وسکه ری، مه دائینی، ... ناو به شیگ له و زانایله ناویان تیه ریم: عبدالله بن جعفر بن شاذ، محمد بن اسحاق بن مهران، ابا القاسم بن به شهان، ابن شاهین ابن الروزیاری، ابن سختویه بن عبدالله ابو اسحاق المزکی، بختیار ابو منصور، ابو بکر بن مهران، ابن المرزبان، ابوسعید السیرافی النحوی القاضی نیشه جی شار به غدا بویه و باوگی زهرده شتی بویه، ناو کوینه ی (به زاد) بویه له عومر (۸۴) سالی له (۳۶۸) کوچی، کوچ دوایی کردیه له و قه ورسان خه یزه ران به غدا نریاسه خاک.

ابن ماهیرزد ابو محمد الاصبهانی، نیشه جی شار به غدا المنتظم لا ۱۲۳، الابهری ابن عثمان بن محمد بن ازناذ، ابوالحسن بن شنبوذ، ابو فرج النهراوی، کوهی بن الحسن، الحجاج بن هرمز، ابی سهیل بن نوبخت، فیروز ابوالنصر، بکر بن شاذاناً سابور بن اردشیر، الخرکوشی، ابن ابه شاهیم بن شاذان، ابوالحسن الهمدانی، محمد باشاذ، مهیار بن مرزویه، ابوالحسن التاب (زهرده شتی بویه له سال ۳۹۴ کوچی بویه سه ئیسلام)، محمد بن بشیر بن مهران، سیاووش الکا زرونی، ابن ابه شاهیم بن ماخره ابوالحسن الزوزنی، (ماخره) ی باوگی زهرده شتی بویه المنتظم لا ۲۱۴.

۴۹. ئوستانی کووت له سه رده م چوارم کوچی به شیگ بویه له ئه ماره ت مه زیدییه (حله) و ته مامی ناوچه یل ناوه یل کووت و حله و کربلا کورد نشین بوینه، تاریخ نویسه یل عهره بیه ش دگانیان وه سه ر ئه ی راسییه دانایه، نویسه ر کتاو (تاریخ حله) ک نه ناوه گه ی و نه سال چاپکردنی نه منیه له لاپه ره ی ۱۱۲ ئویشی: دانیشته گه یل حله له سه رده م (سیف الدوله) له عهره ب و کورد و نه به ت پیکه اتیه، فره ی عهره به یلی له هووز (بنی اسد) بوینه و (کورد) یش له هووز هیل (جاوان) بوینه. ئه ی تاریخ نویسه ئیجار ئویشی: جاوانییه یل دوایی وه گ ئه را حله کوچ بکه ن له رووژه لات ی چه م دیجله، له سه ر پی خوراسان، وه دریزی رووبار نه هره وان و رووژه لات به غدا (لوی چه م) تا په سیگه شاروچکه ی گرگریای نزیک کووت نیشه جی بوینه. تا ئینگه یش گه رکه ی وه ناو گه رکه (جاوانی کوردان) له حله مه نیه تیره یگ کورد وه ناو (وارامی) له ی شار جیگرته.

ئەى تارىخ نويس له لاپەرەى (۱۱۲) كتاوهگەى لهیوا هاوردیه: كورد بهختیارى و فهیلی سەریان ئەرا چهماننەك دویر نییه جاوانییەیل هەر جافهیلی نەون ك له وهخت ۱۲ زایینی له خاكی ناوهین بهغدا و كووت جیگرتنه، له خوار شار بهغدايش تێكهل هوز بنى اسد بوینه، له هه مان سهردهمیشه له ناوهین چه م دیجله و لورسان، گهرمهسیر و کویهسان کردنه. له سال (۱۰۶۰) زاینی (بهنورام) ی جاوانی جوگهى ئاوی هەر وهى جووریشه ئه سلهماندن ئهى وهخته، ك امیر الفتح امیر جاوان كووج دویایی کردیه له شاروچکهى جرجرایا (گرگرایا) ی نزیك وه شار كووت نه نهى خاك، هەر وهى جووریشه امیر ابى النجم بن ورام الجاوانی ئاوی وه ناویه، وهى مانا ئاوی (ابى نجم) لهى شوونه دروس کریایه، كورپهگهیشی ئاوی له خوار شار كووت وه ناو خوهى (العاصمیه) دروس کردیه.

جاوانییەیل نوگرى فرهیگیان له شار بهغدا کردیه وه تاییه تی له سالهیل (۱۰۹۵) زاینی تا سالهیل (۱۱۱۷) زاینی بوینه سه په چینینگ ئەرا بهغدا و بوینه سه خا کریتیگ له وه دم په لامارهیل یهك له دویای یهك هیل خه لکهیل تورك و مه غول. لهیوا ئەرامان رووشنه و بووت وه دریتی دهوران راشدین و ئەمهوی و عه باسی شومارهى دانیشتهگیل كورد له هه ریم گهرمهسیر له شومارهى دانیشتهگیل عه رب فیتشهك بویه.

۵۰. یاقوت الحموی ئویشی: ناو بهسره له (بس= راه بسیار راه= فره ری) هو هاتیه ، دانیشتهگیلی وه له فهتحریدن ئیرانی بوینه، خزواتی مجمع البلدان (۹۹).

حامد البازی له لاپەرەى (۱۰) ی كتاوهگەى ئویشی: بهسره وه له فهتحریدن، خه لک جوورا جوور له تی نیشتهجی بویه، چوی: فارس، هیندی.

۵۱. سوق الکلاء (کهله بازار): ناسیایترین بازار بهسره بویه.

۵۲. گردلان: ناو گردیگ بویه له ناو شار بهسره ك ئمروو نه ماوه.

حامدالبازی ئویشی: ئەى گرده له لایهن ئیرانییهیله و دروس کریاویگ ، وه هه و هگ له سال (۱۰۷۸) کووچی بهسره كه فته سه دهس ئیرانییهیل.

۵۳. قه لا صالح: محمد باقر ئویشی: له سال (۱۲۶۸) کووچی دوو كهس وه ناوهیل (علی سلیمان و صالح سلیمان) تهیره ی و چه تییان له کویه و شاخ کردیه، دویای وهگ علی سلیمان کوشیهى، ئمجا عوسمانیییهیل صالح سلیمان وه دیلی یا

ئەسیری گرنەیی و وەل قەوم و کەسوکاریا پەوانەیی خوار عەمارە لە نزیك کاولگای قەورسانینگ نانان، (صالح) یش قەلایگ لە سەر چەم دیجلە دروس کەید، ک وە قلەعی صالح ناسیەید. پێشت یە ئەی قەلای بوودە ئاواپی فراوان بووت و وە سەبەب جیگرتن بەشیگ کورد و سابئییەیل دەبشتەگە. ئمجا عوسمانییەیل کارمەندیگ وە ناو (حسن بەگ) پەوانەیی ئاواپی قەلای صالح کەن.

۵۴. عەمارە: ئەمارەت عەمارە لە سال (۱۲۷۸) کووچی قەزایگ بویە سەر وە ویلایەت بەسەر سەرەتا محمد پاشای دیاربەکری کردیەسەیی سەربازگا، دویای وەبیشە فراوان بووت و بالەخانە بەرزى لی دروس کریا ئەرا یە وە پئی وەتەنە عەمارە، یەکەمین کارمەند ئەی شارە (عبدالقادر افندی کولمندی) بویە، ک کارو بار هوزەیل ئەوری خسییە/ تاریخ العمارة لا ۴۴.

۵۵. علی غریبی: محمد باقر ئویشی: دروسبوین ئەی شارۆچکە ئەلگەردیگەو ئەرا وەر لە سال (۱۹۰۰)، لە لایەن کوردە دروس کریاس ک دویای دروس بوینی وە سەبەب نیشتەجی بوین و ئیرانییەیل گەوراوہ بووت لا ۵۴.

۵۶. هارتمان ئویشی: بەسەر ناوی (تردون) بویە، لە لایەن یونانییەیل دروس کریایە و دویاییش شار (ئەبلە)یشیان لە نزیکی دروس کردیە.

۵۷. عیدسی / حمزە ئویشی: ئەی ناوہ بویەسە عەرەبی لە (اقداسھی)، ک ناو کارگایگ بویە نزیك کەسکەر هاتیە، دویای فەتحرکردن کاول و چەپاوی کەن و ناو (شارۆچکەیی) نووی وەی ناوہ لە نزیك شار عەمارە دروس کەن، معجم البلدان، لا ۷۷.

۵۸. تسفوج: ناو ئاواپی گەواریگە لە پروژەهلات چەم دیجلە وەرایوہر نەعمانیە، ئاسەوار و شوونەگەیی، فرە ئاسەوار دەوران کوینە لە ناوی ماوہ.

۵۹. قرقوب (کرکوب): ناو ئاواپی بویە لە باشوور شار واسط / معجم البلدان، لا ۱۴.

۶۰. قوسان (کوسان) هەرمیگ گەورا بویە لە ناوہین نەعمانیە و واسگ معجم البلدان لا ۱۳.

۶۱. کاکس: ناو ئاواپی بویە سەر وە (اعمال واسگ). ناحیەیی (کوکس)، ناحیەییگە سەر وە قەزای کەلار پێشەیی هەر دوگیان (کاکو) لە یەکتەرەکی نزیکە.

۶۲. کلوان واسط (کەل + وان) ناو شارۆچکەیی بویە لە کووفە.

٦٣. دویای فهتکردن وه تایبتهتی له دهوران ئهمهوی و عهباسی گوزهران کورد لهی ههریمه وه تهمامی وهیهکا ریشایوگ وه سههب وهگ باج گران چوین خهراج و جزیه له یهی لاوه، له لای تریشهو وه کورد وهتن (موالی = خهک نا عهرب) ک یانهیشه وه چهو سووکهو بهراوردیان گرن، بیجگه له وانهیشه گهرمهسیر بویه مهیدانینگ ئهرا فهسادی خهلیفهیل و بازرگانهیل عهرب، ئهرا یه جفتیاری کورد وه ناچاری زهوییهیل وه جی هیشتن و روویان له شارهیل کرد، ئمجا زهوییلاییان له لایهن کار ودهسهیل خهلافهت دهس گریابه سهریان، ک فرووشانانه بازرگانهیل عهرب، ئمجا له وهر ئوهگ عهرب سهرباز بوین و له بهرهیل جهنگ جا گرتن، کهس نهوی کار له ناو ئهی زهوییهیلیانه بکهید، ئهرا یهیشه وه ههزاران بهنده سهنن وه تایبتهت له پروژههلات ئهفریقیای، پییایهیلیاییان خهساننان و کردنان ناو ئافرهتهیل، وه پروژ کارهیل قورس وه پییایان کردن و وه شهویش چوین پهس و پوله و ئاژهل کهنانه ناو جی ئاژلهیل (پهچیه).

فره جاریش له ناچاری غولام (عهرب) له جاریهیل بهرده ئهرا وهگ منالییایان بووت و بازرگانی وه پییایان بکهن، عهربهیگ له وانه وه ناو (عبدلله جدعان)، وه قسیهیی عباس عبدالکریم وه ههزران بهنده و جاریهیی بویه، جاریهیل ناچاریان کردوی ک وهلیا بخهفن ئهرا وهگ منال بارن تا بفروووشیگان.

خهلیفهیلیش وه سهر وهو ک وه ههزاران بهنده داشتنه، ک له کینگهیل کشتوکال کار وه پیان کردنه، له مالییش وه سهدان (جاریه) یان بویه ئهرا خزمهتکردن و خهفتن وهلییانا.

وهی جووره ئهیی لهت یا پارچه له کوردسان بویه مهیدان و شوون تیاتی خهلیفهیل و بازرگانهیل گهورای عهرب، ئمجا ئهیی هههگه ستهم و زوودارییه لهیوای وه کورد گهرمهسیر کرد ک هان و گال بهندهیل بیهن له دژ خهلیفه و بازرگانهیل گهورا تا دهر پهرنان، دی دهر پهڕین و راپهڕین له سال (٧٠)ی کووچی دهس وه پی کرد و ئهرا ماوهی فره ترهک له (١٥) سال دریزهوی بوی، ههر چهن فره وه دهرندانه سهرکوت کریان وهلی تویهنسن وه تهمامی دهسلات خهلافهت له توانا بخهن و وه جووریگ چهن جاریگ کووت و عهماره و بهسره له ژیر دهس خهلیفهیل دهر خهن.

ئمجا ئەرادەر پەرىنە و راپەرىنەيلە ترەك كوردسان زەمىنەى خوەش كرد ئەرا
روىخانن عەباسىيەيل لە لاين گرووپەيل ئاسىيائى ناوئاس چوى (سەلجوقى -
مەغۇل...) ئەى خەلكە پىلېشە بېجگە لە وەگ ولات خراو خاپوور و ويران كردن،
سامان و دارايىيى حكومەت عەباسى و بازىرگانەيل عەرەبىش وە تالان بردن و
عەرەب ناچار بوى ك لە سەنن و فرووتن بەندە دەس ئەلگرن.

٦٤. ھىنرى فيلد چين يا رەگەزناس وە ناويانگ و مەيشوور ئەمەريكا لە كئاوھگەى
(ئەنتروپۆلۆجىيائى عىراق) ھاوردى: بەش گەورائى كورد فەيلى لە ناوچەى على
غربى نيشن و ئەوانەيش لە لىيان ك ھان عەمارە فرە لىيان ئىش و كار بەلەم و
ئەلگەردانن خەلۋوز يا زخال كەن، ئەوانەگ لە قەلەعەى سوکەر و كەرادى
(الرفاعى) نىشتەجىين لە لوى چەم فورات كشتوكال كەن و لە سال (١٩٢٠) سى
لە يەك دانىشتگەيل قەلەعەى سوکەر كورد بوينە / سەنتەرى بەشايەتى ش (٦)
لا (١١٠)، وە شاتى رەفقىگم لە سال (١٩٧٣) يارىدەر جاقانى (معاون طبي) بوينە
لە قەلەعەى سوکەر، لەيوا وەت: فرە ترەك لە نىمەى دانىشتگەيل ئەى شارۋچكەيە
كوردن، تەنيا وە سال چىيەيل و گەورائىيان كوردى زانن و لە دويائى شەوھكى
(١١) ئادار تا سال ١٩٧٢ شومارەگ لە منالەيلىيان ناو كوردى ئەرايان ناوين،
وھلى لە دويائى سال ١٩٧٢ ناو نان وە ناو كوردى نىكەفئەدە وەر چەو لەيوا ديارە
لە لاين حكومەتى عىراقە چەو ترسنيان كردنە، موختار يا كەبخودائى گەرەكى
ك ھس مللى يا نەتەوايەتى بوى، ھەمىشە خوەشى ھات و ھەز كرد باس كورد
ئەراى بكەم، ئەو سالگ لەورە بويم دويەتى ئەراى بوى، ناوى نا نەسرین.

٦٥. بېجگە لە ھوزەيل ناو شارۋچكەى قازانپە ھەشت بنەمالە ھا تى، ك وە كوردى
قسىە كەن، ئيانە / بنەمالەى مەلا دەوريش، لە رەچەلەكا لە خەلك (چەرکەسى) ين،
بنەمالى باجان، بنەمالەى گرىك، بنەمالەى مەلا ئەلياس، حبيب ميرزا ئال
گورجەو، ئەى بنەمالە لە رەچەلەك گورجين.

٦٦. ئوستانى دىالە ئىنگە، لە سەردەم ساسانىيەيل وە پى وەتنە (كوردەى شان قوباد) و
خاك ناوھين كويە يا چىيائى ھەمرين و رويار نەھرەوان و سنوور ئىنگەى ئيران
گریدەو وەر، ك لەى تسوجانە (قەزايانە) پىك ھاتوى: تسوج روست قوبتان، سلسل،
مەروز، بەند جين، بەراز روز.

۶۷. هفت کهن هیه له ناوهین کافار یا ناوچهی مهندهلی و کافاری بهدرهک یانه نه: کنگیر، هزام، لیمه، طهلا (تاوار)، ذراع، ترساق (ترسناک)، خرسیانه.

۶۸. یعقوبی تاریخ نویس ئویشی: ناوچهیل پروژهلل بهغدا چوی (نههرهوان و صیمره) دانیشتهیلئیان تیکه لن له عهجه م و عه ره ب، عهجه میس هه کورد و فارسن.

۶۹. له کتاو ممالک عثمانیه جغرافیاسی وهی جووره باس ویلایهت بهغدا کردیه، بونفوسک قسم اعظمی عرب و قصوری کرد، ترک، ایرانی، ایرانلی در شهر و قصب لرد (کلدانی)، (سریان)، (نسطوری) اسملریله اولر بهشاقم خریستانلر ایله ارمنی و یهودیلر دهواردن.

له کهلیمه یی یهیشه باس کافارهیل بهغدا کردیه ک له ژیر تیه ریمه وه ناو (بغداد سنجای)

قضالر	مرکز اداره لری	قفالر	مرکز اداره لری
خراسان	بعقوبه	خانقین	خانقین
عزیزیه	قلعه شهر	کاظمیه	کاظمیه
جزیره	صویره	سامره	سامره
بدره	بدره	عنه	عنه
مندلی	مندلی		

۷۰. عبدالعزیز الدوری ئویشی: دهبله می خه لکی ئیرانی و کویه یی یا چیا بین ک له قه دیمه و له خوار پروژهلل دهریاچه ی قه زوین (کاسپین) جیگرتنه، به شینگ له لییان له سال (۳۳۴) کووچی هاتنه سه عیراق، یانی له وره هاتن بوویه ییل و له ناوچه ییل ناو راس عیراق بالاهو بوینه.

۷۱. تاریخ نویسه یلی چوی: یاقوت الحموی له معجم البلدان، له کتاوه یط الاعشی القلقشندی و کتاو الخراج لقدامه بن جعفر، تاریخ بغداد للخطیب البغدادی و کتاو نزهة القلوب و احسن التقاسیم، کتاو بلدان الخلافة الشرقيه و قه یری ترهک ... ناو مهندهلی هاتیه، چمانی ئه ی ناوه له کهلیمه ی بهندنیکه و هاتیه، وه مانای بهندیخانه سه، دواییش له سه ر زووان عه ره به ییل بویه سه بهند بیج - مهندهلی.

۷۲. ناو به شینگ له ئاوايیهیل سهر وه مهركهز قهزای عه‌ماره: شیب، ده‌قاس، سودنه، سناف، دویرج، شه‌هابی، (باق سیا= باکاسیا) کورسنگ (گیب)، چقچقانه، زه‌بون، جاسب، شلاهان شتیور، به‌گلاب.
۷۳. به‌شی له ئاوايیهیل سهر وه قهزای علی غربی: هوره، قره‌تپه، کراشه، خه‌زینه، چلابه(چلاوه = چل ئاو)، جیله، به‌گشیه، دیرمان، الخزیر، شوهانیه، چولانه، که‌شاری، که‌نده‌لانن، کسایه، مرده (له‌وانه‌یه مه‌ردان بووت)، مرتاج، شالکی، الح‌رکانیه (له‌وانه‌یه هرکانی بووت)، تا هیزگرتن جه‌نگ جیهانی یه‌کم دانیشنگه‌یل فره‌ی ئه‌ی ئاوايیه‌یله له هوز شوهانی بوینه.
۷۴. به‌شینگ له ئاوايیهیل قه‌لا صالح، ئاگروزه (المجر الغربیه)، ئاتو هیج، بوره‌انیه، به‌شیدییه، رجی، کولانه، شریبه، نارجه، ماردیه، جمشه، کوام، که‌ساره (له‌وه‌یه ک له ناو کاسی هاتوی)، بانول، هیجه، زریبان، ده‌روازه، خیمکه، دوریشیه، ئاجبشه الخ (خر) ک له زاره‌وه‌ی باشوور (گه‌رمه‌سیر) به‌ست و چوم ره‌سنینگ، المرانه، البتره (بیتراه)، شوهانیه، به‌شیده، کشیرو، الکاکه، کریجی، کریزی، سیلان، مه‌زه‌ک، زوروم ناو ئاوايیه‌یل قه‌لا صالح کوردن و له قالب عه‌ره‌بی دانه‌سان.
۷۵. ناو به‌شی ئاوايیه‌یل قه‌زای ته‌نومه (شط العرب): به‌وارین، کوت الجوع، کوت الکوام، کوت سود، کتیبان، داردیه.
۷۶. ئوستان شان هرمز: ئه‌ی ئوستانه‌ خاکی ناوه‌ین نه‌هره‌وان و چه‌م دیجله‌ گرتیه‌سه‌و وهر هه‌ له سامه‌راوه تا مه‌دائن.
۷۷. ئوستان شان قوباد: خاکی باکوور نه‌هره‌وان و مه‌نده‌لی گریده‌و وهر.
۷۸. ئوستان بازیجان: خه‌سرو: ئه‌ی ئوستانه‌ خاکی ناوه‌ین ئوستان کووت و مه‌دائن گریه‌ده‌و وهر، وه‌لی (استان اندرین کرد) وه‌ پی و ه‌تنه.
۷۹. ناو گرده‌یل ده‌وروهر ناحیه‌ی به‌له‌دروز: تل علوم، تل الکاولیات، تل مندک، تل رسیم، تلول ئه‌شن (پیک هاتیه له سی گرد)، تل اصبیخی، تل بوره‌خان الکبیر، تل بوره‌خان الصغیر، تل بقلی - ناو ئه‌ی گرده‌یلیشه کوردین و ته‌نانه‌ت له که‌لیمه‌ی (تل= گرد) یش له که‌لیمه‌ی ته‌لار= کوشک، لار= چیاوه هاتیه.
۸۰. ده‌سکه‌ر: شاریک گه‌ورا بویه له باکور (ئاوایی چیچان) له ئوستان دیاله، ئه‌ی شاره و شار شاره‌بان له وه‌خت فه‌تحرکردن کاو‌ل بوینه وه‌لی شاره‌بان درسیه‌و کردنه،

دهسكەر وه كاوّل بوى هه وه كوآلى ماپهسهو.

ابن روسته ئويشى: شار دهسكەر هوينك نيش پادشاييل ساسانى بويه، دويائيش
ئويشى: ئەى شارە لە لاين (كولبان) دويەت يەكى لە پادشاييل ساسانى دروس
كرياس. رى سامراء/ لا ۳۹۱ - ۳۹۲.

۸۱. مەدائىن: مەدائىن پىك هاتوى لە هەفت شار هەر شارىگ لەى شارەيله پادشاي
دروسى كرديه. شار روميهى مەدائىن ئەرا خاو و خىزان وه ديل يا ئەسیر گرياي
شار ئەنتاكيه، لە سال (۵۳۱ - ۵۷۹) زايىنى دروس كرايه. رى سامراء/ لا ۳۹۷.
همانيه (همينيا): شاروچكه يگ بويه لە باكور قەزاي نەعمانيه ئينگه لە خوار (دیر
عاگول دیر قنى كوينه)، هەتا ئينگه كاوّلگاگهى مەنيهو، پى ئويشن (تلول همينه).
ياقوت الحموى ئويشى: ئەى شاروچكهى بەهمەن كورپى ئەسفەنديار پادشاي
فارس دروسى كرديه، سامراء/ لا ۴۳۱.

ئەى هەریم فراوانه و وه پيت و بەرەكەته، باپهسه هویر لە لی بکریهدهو نەخشە یگ
ئەرا دویا پروژ ئەرای بنهى. ئەرا ئەوهگ زىای ترهك ئەو شاريايل ئەى هەریمه
ئاشکرا بکریهید و توز و گەرد لە تاریخهگهى بسپریهیدهو، باوهت ئەى ئەوسپینه لە
بووت کورد باشوور يانى کورد فهیلییه.

پرویشکھی زانایی دان ترهك

کهلیمه‌ی (ماه - ماس)، ک مانا (ماد) په‌سنگ له زوانی په‌له‌وی فره ره‌ول یا نه‌خشی بویه له ناو جوگرافیای ناوچه‌یل پروژئاوای زنجیره کویه‌یل و چیا‌یل زاگروس و هه‌پیم گه‌مه‌سیر، له وانه وه ده‌یشت پروژهلل دیجله وه‌تیا‌یه ماس‌بزان = ماه بزان، ماد بدان.

له وهخت فه‌تحرکدن سه‌رله‌شکری ساسانی‌یه‌یل ئه‌ی ده‌یشته، ناوی (ئاژین کور هورمزان) بویه، هه‌ر وهی جووره‌یسه وه ده‌یشت ناوه‌ین ئه‌هواز و به‌سره وه‌تیا‌یه (ماه). لا ۱۲۸ / دویهت زه‌رده‌شتیه‌یل هه‌لال بویه ئه‌را عه‌ره‌به‌یل وه‌لی دویهت عه‌ره‌به‌یل حه‌رام و نار‌ه‌وا بویه ئه‌را زه‌رده‌شتیه‌یل ئیه‌یشه سه‌به‌بی له سه‌به‌به‌یل بویه ئه‌را وه عه‌ره‌ب کردن.

له ئه‌نجام یه ئه‌رامان رووشنه‌و بووت وه دریژی فه‌رمان‌ه‌وایی خه‌لافه‌ت راش‌دین و ئه‌مه‌وی و عه‌باسی هه‌ر باس زوان فارسی (زوان په‌له‌وی) و ره‌گه‌ز و چین ئیرانی و دین زه‌رده‌شتی کریایه، فره وه ده‌گمه‌ن باسی دینه‌یل تر و زوانی ئارامی کریایه.

یانی کریه‌ید شو‌ماره‌ی کورد له شو‌ماره‌ی خله‌یل تره‌ك زیایتره و په‌یره‌و (زه‌رده‌شتیه‌یل) یش له دینه‌یل تره‌ك فره‌تر بوین، هه‌ر له‌یوایشه‌ دویای فه‌تحرکدن گرینگی دریا‌یه ریزووان عه‌ره‌بی له باوه‌ت بوین کورد، چوین ک عه‌ره‌ب هه‌وه‌جه‌ی وه ریزووان خاسی، ک فاعل و مرفوعی و... داش‌توود، ک کورد له ره‌ونه‌قی نه‌خه‌ید!

ئمجا ئه‌وه‌وگ کورد بوی له‌ی هه‌ریمه‌ بووده ئیسلام و خوه‌ی تاو‌نیگه‌و له بووت ره‌گه‌زی عه‌ره‌ب، نه‌وه‌ی نوویان، ته‌سریفات ئه‌را زوان عه‌ره‌بی دانه‌ن و ریزووان ریکوپیک ئه‌رای دروس که‌ن، (سیبوه‌یه‌س) یه‌کی له‌و کوردانه‌سه، ک دویای فه‌رمووده‌یل پیغه‌مه‌به‌ر (د.خ) نویسیانه‌و سه‌دان

کتاو، له زوانهیل په هلهوی، یونانی، ئارامی، ئه لگردننهو سهر زوان
عهره بی، (رووزبه)، ك وه (ابن مقفع) ناسیاس، یه کیگ له وانه بوی.

ثابت اسماعیل الراوی له به شی شوون له کتاوهیلی وه ناو (العراق فی
العصر الاموي) ك له سال ۱۹۶۵، له به غدا وه چاپ په سانیه وهی جووره له
عیراق سهردهم راشدین و ئه مهوی ئویشی:

- لاپه ره ی ۷ / تیسفون (مه دائن) پایتهخت زمسانهیل ئیمپراتوری
ساسانییهیل بویه، وهلی له سهردهم نوشیروان کور قوباد، تیسفون بووگه
پایتهخت هه میشه یی و وهردهوام ساسانییهیل.

- لا ۲۲ / ساسانییهیل له جه نگیگ وهل عهره ب موسه لمانا وه ناو (پرد)،
عهره بیل شکانیه.

- لا ۱۶ / قودامه کور جعفر له کتاوه گهی وه ناو (الخراج و صناعة
المتاب) ئویشی: ناو (عیراق - ایراک) له ناو ئه وه خه لکه هاتیه ك یه کی له
پادشایل ئیران وه ناو (ئیر کور ئه فریدون) نیشته جییان کردیه.

- لا ۵۳ / سهره تا معاویه وهرپه و بردن پؤلیس له کووفه دامه زران وه
سه به ب یه گ دانیشته گیل کووفه کورد و عهره ب بوین و وهردهوام گرفت و
گیر و ناخوه شی هات پئیش، یه کی له مه ره جیل هه ر که س تواس بووده
پؤلیس یه بوی ك بایه ته زوانی فارسی بزانشا یانی (زوان په هلهوی).
له یه وهو ئه رامان رووشنه و بوود ئه و وه خته زورم دانیشته گیل کووفه
کورد بوینه و وه پئیان وه تن (موسه لمانه ییل نوو)، ئه ی جوور
موسه لمانه لیگیش وهردهوام زهویه لئیان وه جی هیشتن، له وهر بار گرانی
و باج و خه راج، روویان له شاره ییل کرد، ئه را یه جه جاج هه ق
سهره خووه یی زیایتری دا وه پئیان و قانونی دهر کرد هه ر که سیگ تواید
له سهر ئاین خووه یی بمینئدهو، ئیمه لارهمان نییه.

- لا ۶۹: له کووفه و به سره دوو دیوان بویه یه کیگیان وه عهره بی ئه را

نویسان ناو سهریازیل، ئهوهکهی تریش وه زوان فارسی ئهرا باج مال و بهرهم ك زورم کارمه ندیلیشی عهجهم بوینه، وه سه بهب یهگ له باج و خهراج و دیوانداری سهریان بویه و زانسنه.

ئمجا ئهی دیوانی هه وه فارسی مینیدهو تا کوشیان وه پیهو بهر دیوان زادن فهروخ و هاتنه سهرکار صالح بن عبدالرحمان، له سهردهم حهجاج بن یوسف، (صالح) یش ئیرانی بویه، وه هانگدان له لایهن حهجاجه و دیوانه یلییان ئه لگه ردایه و سهر زوان عه ره بی (ژنه فتمه ك ئویشن نمونه ی ئه ی دیوانه یل فارسییه مه ننه و دس گرتنه سه سهریان، ئه گه ر وه دس بکه فتان ئه وه سوود فره ییگ داشتن).

- لا ۱۹۵ / عیراق وه ره له فه تح کردن جووره یل خه لک چوین: نه بهت، فارس، کورد، عه رب، یه هوودی، حه به شی له ناوی بوینه.

- لا ۹۵ / دو یای جه نگ (جه له ولا) به شیگ له ده هاقه کان (حاکم ناوچه یله گه) بونه موسه لمان، له وانه: جمیل بصهری (ده هاق فیلالیج)، بستام کور نه رسی (ده هاق بابل و خه ترانیه) الرفیل (ده هاق العال)، فیروز (ده هاق چه م مه لیک و کوشی)، ئه ی ده هاقه یله له سهر زهویه یلییان مه ننه و ته نیا باج زهویوزاریان دانه. وه رده وام بوود و ئویشی: شوماره یگ فره له سهر بازان ساسانی تییه نه و ناو سوپای ئیسلام، له وانه (۴) هه زار ده یله می بوینه و هاوبه شییان له شه ر (جه له ولا) کرد له دژ ساسانییه یل، ئمجا یانه له کووفه نیشته جی کریان. دیله یل یا ئه سیره لیش یه کسه ر بوینه موسه لمان و تیکه ل بوین وه ل عه ره با.

- لا ۹۷ / ئیسلام هاوردن زه رده شتییه یل له سهره تا له باوه ر وه پی داشتن نه وییه، به لکو به ره ژوه ندی تایبه تی خو هی و ئامانج زاتی بویه.

- لا ۱۱۷ / وه ره له فه تح کردن عه رب له به سره بویه، به لکو به سره خه لکی بیجگه له عه رب له تی بوینه.

- لا ۱۲۷ / سویای عەرب ئیسلام یەكسەر په یوئەندی وەل دەولەمەنەیل
ئیرانی کرد، چوین ك نفوزیگ فرەیان بوی، ئەی دەولەمەنەیلێشە لە وەر
بەرەژوئەندی تایبەتی خوەیان یەكسەر بوینە موسەلمان، خوەیان و
هوزەیلێیانیش لە باوەت رەگەز عەرب تاویانەسەو.

پرست

۵	قسپه‌ی وەرگێر یا مۆتەرجم
۸	پیشه‌کی
۱۰	جوگرافیای گهرمه‌سێر
۱۲	گهرمه‌سێر له نووسانه‌یل تاریخی
۱۵	ئۆستانی دیاله
۱۸	کافاری شاره‌بان (قه‌زای شاره‌بان)
۱۹	کافار دیلتاوه (قه‌زای خالص)
۲۰	کافار یا قه‌زای مهنده‌لی
۲۰	هوزه‌یل کورد له قه‌زای مهنده‌لی
۲۱	ناوچه‌ی قازانییه
۲۱	ناوچه‌ی به‌له‌درووز
۲۲	ئۆستانی کووت
۳۰	ناوچه‌ی حه‌ی
۳۳	ناوچه‌ی نه‌عمانیه
۳۵	ناوچه‌ی به‌دره
۳۷	ناوچه‌ی (ناحیه‌یل)
۳۸	قه‌زای عه‌زیزیه
۳۸	قه‌زای سویره
۳۹	رویدایل ئۆستانی کووت
۴۰	ئۆستانی میسان
۴۳	ئۆستانی عه‌ماره
۴۵	ئۆستانی به‌سره

٤٨	له شاره كوينهيل و قهديمى ئوستانى به سره
٤٩	كورد له ئوستانى رومادى
٥١	ئهولاي كهفتن ئوستانى رومادى
٥٣	كورد له ئوستانى بابل (حله)
٥٥	ئهولا نرياييل يا كهفتگهيل حله
٥٨	سه رچاوهيل
٥٩	په روتزهيل
٧٤	پرويشكهى زانايى دان ترهك

